

Klanjec iz razglednica

Tihomil Stahuljak

viši stručni suradnik Odsjeka za povijest
umjetnosti filozofskog fakulteta u Zagrebu

Izvoran znanstveni rad

Da smo u vezi s Klanjcem uopće u pravu započeti razgovor o srcu toga mjesta Zagorja, to će mnoge iznenaditi. Svi znademo kako je to središte – nekoć kotara, a danas samo općine – maleno i da je srce nešto što nedostaje gotovo svim trgovištima, pa čak i malobrojnima gradovima Zagorja. Zaludu ćeš tražiti takav predio starome trgovištu i u Pregradi i u Stubici, a nećeš ga naći ni u Krapini. Srce, naime, pretpostavlja u sebi okupljenost nekih glavnih pokretačkih sadržaja, pa prema tome i snaga, u jednom srčanom predjelu mjesta. Srce im čak i zahtijeva usredotočenost, pa se bez tog srčanog mišićavog tkiva život cijelog mjesta ne da ni zamisliti, a kamoli da ga ono nekako drukčije uspijeva ostvariti¹.

No Klanjec je doživio klijenut srca otkako Općina svojom rastegnutom zgradom nadomak starog napuštenog groblja stoluje niže čak i od nekadašnje škole i vuče k sebi dolje i sve druge sadržaje. Klanjec, koji se oduvijek držao svojega vrha i koji se tom sedlu donedavno verao uzbrdicom iz Suhoga Dola, danas se svojom nizbrdicom i spušta. No za oko koje dobro zamjećuje, on će se ipak morati zadržati na toj svojoj kosini. Jer niz niže vijugave zavoje ceste i niz stepenice nema mu lake mogućnosti silaska Dolu gušćom arhitekturom, pa će se u opsegu Klanjca u doglednoj budućnosti sve najbitnije zbivati u nekakvim pothvatima na potezu između samostana fratara i zgrade općinara.

Ali upravo u tom odstojanju teško da će u Klanjcu ikada naći sebi položaj ono najsrdačnije tkivo cijeloga mjesta. A silazak Općine prema Dolu već je do sada izazvao dalekosežne posljedice i već je danas i preočito obamiranje gornjega predjela mjesta, predjela u kojem je kucanje bila Klanjca sve do nakon rata bilo usidreno. Stručnjaci gradograditeljstva u takvoj prilici rado zборе o »degradaciji« katkad i većeg sklopa zgrada, a onda i o

Rasprava se zanima glavnim trgom u Klanjcu, no ona želi i pokazati da su starije razglednice već odavno prepoznale gotovo sve vrline toga trga. Zato se pisac usputno upušta u kreševo i s razglednicama uopće. Što su one ako nisu samo korisna svjedočanstva izgledu nekoga mjesta?

potrebi »revitalizacije« takvog ostavljenog predjela. No pri tome često i njima ne biva jasno što ostaje životarenje tako zapostavljene arhitekture koju su odbjegli ljudi i što ono postaje ako ljudi tu arhitekturu opet potraže.

Otkako je Klanjcu u srcu stekao galeriju Antun Augustinčić i otkako su i franjevci u Klanjcu utemeljili svoju zavičajnu zbirku umjetnina, i strana kola imaju razloga za skretanje u Klanjec². Postava Galerije odnedavno je i znatno poboljšana. Ipak se moramo zapitati što predstoji Klanjcu ako njegova privlačnost ostane sutra visiti na samoj Galeriji i na Zavičajnoj zbirci franjevaca, koju je

¹ U shvaćanju i tumačenju arhitekture došlo je do ovog naziva tek s VIII. međunarodnim kongresom za noviju arhitekturu (CIAM) godine 1951. u Hoddesdonu u Engleskoj. Englezi su kao domaćini tome sastanku dali naslov *The Core of the City* i njime pronašli zamjenu za do tada upotrebljavani, no u svojem značenju ograničeniji, naziv *Civic Center* središnjim predjelima gradova.

Zato ni upotrebe ni objašnjenja tog pojma *Core* još nikako nema ni u ranijim izdanjima pronicljive knjige Siegfrieda Giediona *Space, Time and Architecture*, počevši od prvog joj izdanja iz godine 1941. nadalje. Tek s desetim izdanjem tog djela došao je taj Švicarac u priliku da izloži svoje tumačenje tog pojma, a nakon toga učinio je to još jednom u svojoj knjizi *Architektur und Gemeinschaft*, koja je izašla godine 1956. Što ovdje nastojimo, to je primijeniti taj naziv i na jedno manje naselje koje je oduvijek imalo značenje samo trgovišta, no ne težeći time da tome nazivu imalo promijenimo smisao koji mu je znanost već dala. Ipak se u našem izlaganju potvrđuje da je upotreba tog pojma 'srce' i unutar manjih naselja moguća i plodonosna samo ako se glavni predio takvih mjesta doista izdvaja iz cjeline, jer inače je teško za njega opravdati takav naziv preuzet iz žive prirode koja je srcu dala i osobito tkivo i osebniji oblik. Tom temeljnom zahtjevu maleni Klanjec neočekivano izlazi u susret. Uz to smatramo da primjena tog naziva uvijek zahtijeva za se da i povijesnim izvorima i povijesnim podacima bude potkrijepljena. Inače očuvana li obamrla posebna uloga takva predjela ostaje nedovoljno dokazana.

Galerija odnedavno primila pod svoje okrilje². Klanjec mora iznaći u sebi i drugih čari, ali čari za druge, čari i za došljake, čari i za goste iz domovine, ali čari i za strance iz tudine, jednom riječi čari za svijet, za taj današnji svijet izvan sebe, za taj svijet sobom već i zasićeni?

No kada god se povede riječ o mogućnostima zbrinjavanja nekog takvog kraja ili mjesta ili mjestu makar samo predjela, najvažnije postaje saznanje čime on uopće raspolaže. Jer nema dvojbe da je upravo to ono na što se prvenstveno valja osloniti i od čega valja i poći. Negdje to blago samo možda i nije dovoljno, pa bi ga trebalo i umnožiti da bi se tako steklo dovoljno snažnu osnovu vlastitome zalaganju u vlastitome probitku. Drugdje bi to blago moglo biti i dovoljno, ali bi ga valjalo prepoznati.

Trudom Đure Szaba, a odvažnošću tada još posve mladog Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetničkih i historičkih spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji, Klanjec je već godine 1912. među prvim mjestima u nas stekao popis spomenika svojega kotara³. No pogledom na Klanjec sâm taj Szabov popis spomenika danas nije više dovoljan. A pogotovu namjerava li Klanjec računati sa strancima, potrebno mu knjigovodstvo kulturnih vrednota bit će i za njega šakaljiva stvar. Naime, s pogledom na strani svijet valja nam uvijek knjižiti ne samo možebitne dobitke novaca u budućnosti nego prije svega naše gubitke spomenika iz davnije, pa i nedavnije prošlosti, a događa nam se u sadašnjosti da popusti budnost prema spomenicima.

Već smo ukazali na to da je najviši i najstariji predio Klanjca danas držan nehajno. S njime bi se moglo dogoditi ono što vodi najprije zatoru svega iz prošlosti, a onda i zamjeni toga nečim posve drukčijim. A kada se jedno pokoljenje nemarom svojih očeva osjeti razbaštinjeno, stječe ono i smjelost da sve gradi iz temelja bez temelja. Takvo građenje najčešće ispada jalovo⁴.

U Klanjcu je Augustinčićeva galerija svoje odljeve nedavno uskladištila u dio samostana koji su joj ustupili franjevci, a gotovo istodobno uselila je svoje uredovnice u jednu kuću iza samostana. Netom, Galerija je otvorila u toj kući i Salon povremenih izložaba. Tim pothvatima galerija se sretno raširila i u starom središnjem predjelu

Klanjca, stekla je ni manje ni više nego tri uporišta. U tom predjelu Klanjca postala je stanar moćniji i od samih franjevaca. Da jedna umjetnička ustanova izbori sebi u nas ovako osorni položaj, velika je rijetkost. Pa iako vjerujemo da će to povoljno djelovati na najviši predio Klanjca, ipak ne vjerujemo da će to taj predio i spasiti. Jer po svojoj naravi jedna galerija, zbirkom čak i tuđih kipova i slika, ojačana, pa i vlastitim salonom izlaganja osnažena, teško budi iz sna čitav predio nekoga mjesta, ako je taj počeo tonuti. Jer ni sama umjetnost u našim danima nije više tako moćna kao što je bila nekoć. S pravom nitko više ne govori o njoj kao o kakvoj velesili.

I već su drugi dobro zamijetili da bi svraćanje u Klanjec svakome trebalo s Galerije, Zavičajne zbirke i Salona proširiti i na crkvu franjevaca s umjetninama koje ona sama sadrži, pa i na sam trg do crkve, trg s poprsjem pjesnika Mihanovića, ali da bi te posjete trebalo protegnuti na sav najviši predio Klanjca s njegovim što starijim, što novijim kućama. Izrečeno je već i to da bi u tom najizdignutijem dijelu Klanjca strancima valjalo pružiti i neke udobnosti koje im, bar za sada, galerija nikako nije u stanju omogućiti⁵. Naime, na vrhu Klanjca nema više ni pravih trgovina ni gostionica koje bi goste zvale k sebi.

No mi se ovdje ipak ne želimo zauzeti za tjelesne potrebe gostiju u Klanjcu, već bismo htjeli reći nešto o njihovim neutaženim zornim potrebama. Prije nekoliko godina crkvu i samostan u Klanjcu redovnici su spolja prilično dobro obnovili. No iznutra u crkvi još uvijek ne drže sve najbolje, a u grobnice ispod crkve k Erdődyjevima s razlogom nikoga ne puštaju. Nije li dolaznik u Klanjec svećenik, ni iz kakve priručne knjižice ne može odmah doznati što sve koja umjetnina u crkvi predstavlja, kad je upravo nastala, koji ju je fratar izrezbario. I sama arhitektura crkve, kako iznutra tako i izvna, ne razotkriva se lako u svojim značajkama svakome laiku. Čak i pred crkvom ima grobova koji iziskuju za se tumačenje⁶. No i sa svime time crkva i samostan u Klanjcu niti danas tvore niti će ikada tvoriti svu vrijednost najvišega predjela Klanjca.

U Klanjcu je samostan s crkvom neosporno koštica najvišemu predjelu mjesta, najočitija i klijetka i pretklijetka srca Klanjca, no gdje započinje i završava to nesretno srce? To je pitanje sada i ono nikako nema samo neko znanstveno značenje. Odgovor na to pitanje prije ili kasnije (radije prije negoli kasnije) morao bi se očitovati i na brizi za taj predio, osim ako bi se htjelo naprećac pristupiti obnovi cijeloga Klanjca. A z a to bi trebalo odmah i mnogo više istraživanja i mnogo više sredstava.

² Zavičajnu zbirku otvorili su franjevci u Klanjcu godine 1981. Duskora po otvorenju zbirke izišao je ciklotiskom umnoženi vodič toj zbirci pod naslovom *Franjevački samostan sa zavičajnom zbirkom, Klanjec, o 800-toj godišnjici rođenja sv. Franje*. Sveščić sadržava kratki povijesni prikaz života franjevaca u Klanjcu, njihova arhiva i knjižnice te pučke škole koju su jedno vrijeme vodili u Klanjcu. To izdanje donosi i popis predmeta same zbirke. Nažalost u njemu se nigdje ne navodi godina objave tog sveska. Iz drugih izvora uspjeli smo provjeriti da se to zbilo već godine 1981.

Potpuniju obradu doživjele su umjetnine ove zbirke u naknadno izdanoj knjizi, Paškala Cvekana *Franjevački samostan u Klanjcu*, Klanjec 1983.

³ Gjuro Szabo *Izveštaj o radu Zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetničkih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, nove serije, svezak XII, Zagreb 1912.

U drugom poglavlju tog Izveštaja pod naslovom *Inventarizacija spomenika* Szabo izlaže na osnovi kojih su razloga i mjerila spomenici kotara Klanjec u Povjerenstvu stekli prednost pred spomenicima svih drugih kotara. Tek u trećem poglavlju Szabova Izveštaja slijedi njihova obrada.

⁴ U svojoj poznatoj knjizi *Katechismus der Denkmalpflege*, Wien 1916, Max Dvořák, povjesničar umjetnosti i konzervator austrijski i naš, iznosi o tome svoje slično mišljenje.

⁵ O tome vidi: Slavica Marković, *Potreba i opravdanje Anala Galerije Antuna Augustinčića u Klanjcu*, Anali Galerije Antuna Augustinčića 1, Klanjec 1981.

⁶ Nedavno objavljena potrebno opširnija knjiga Paškala Cvekana *Franjevački samostan u Klanjcu*, Klanjec 1983, nije pisana sa svrhom vodiča, pa joj i ne udovoljava najbolje. Posjetitelj Klanjca mora je pročitati unaprijed ili naknadno da bi se pravo okoristio njome pri posjetu Klanjcu.

Kad se iz Suhoga Dola popnemo u Klanjec, pa mimo- idemo i Općinu i školu, glavna ulica Klanjca počinje se strmije dizati. Gdje nas s lijeve strane iznenada ostavljaju kuće, a počinje pratiti jedan stariji zid s novijim pokloncem, tu započinje i najgornji predio Klanjca. Tad nam se zdesna već preko ramena smije i jedna stara kuća. To je bivša Općina Klanjca. Vrhom nje salijeću nas podalje kuće i polagano nas okreću prema crkvi. Ali tu brzo uvidamo da Klanjec ne završava tom crkvom uzdignuta pročelja i još više ustrmljena tornja, već da mu se za crkvom širi i nekakav trg, trg sred kojega stoji jedno poprsje.

Nekoliko trenutaka sve nas to drži čak u nekoj nedoumici: kamo da se zaputimo dalje, da li crkvi čijem se pročelju veru stepenice, ali kojemu raskošni ili skromni portal kriju zidovi, ili trgu kojem se i dalje uzdiže drum. Zorno je oboje tako dobro odmjereno da bismo sve to teško mogli smisliti bolje provedeno. A kako crkva svojim pročeljem nije nekog osobito svečanog izgleda, a niti se trg do nje ne ponosi zgradama kakve baš nikada nigdje nismo vidjeli, u nama se staložuje dojam da je tu na vrhu Klanjca sve sadržano prvenstveno u nekakvim sretnim omjerima, a ne u vrsno izvedenim pojedinostima.

Taj se dojam u nama još i učvršćuje kad pristignemo gore na trg. Jer kuće koje nam se istom sada ukazuju za leđima crkve napadno su jednostavnije i skromnije. Neke zabatom nakrenute trgu nose na sebi nešto čak i seoskoga, a svakako malogradskega ili prigradskoga. I premda smo ovdje s njima u samome vidljivome središtu mjesta, najavljuju nam one da nismo valjda ni rubu ni kraju Klanjca više daleko. Jer dalje ususret istoku Klanjec doista već doskora i završava. Zelenilo koje nas od istoka kroz uzanu ulicu pozdravlja to nam dojavljuje.

Međutim naš povoljni dojam o Klanjcu tu ipak ništa ne obara. Jer što ga s trgom uzdiže nije samo jedan pjesnik uzdignuta pogleda već je to nadalje crkva nebu istegnuta tornja. Gotovo do početka našega stoljeća tu vrtoglavu osmerokutnu prizmu zaključivao je jedan zaobljeni šljem i nad njime lukovica. Ali tada to jednoga dana ili franjevci ili njihov unajmljeni graditelj obnađoše premekim i, nažalost, to i ne obnoviše, nego zamijeniše utegnutom ušiljenom piramidom. Sa satovima tornja podignutima dalje u vis u posljednji čas neorenesansa je ovdje ipak vrlo dobro zajašila na barok sedamnaestoga stoljeća. Prije nekoliko

godina Edo Kovačević je jednom svojom slikom nekim pravom prikazao taj toranj posve osamostaljeno od crkve kao da je on Klanjcu nekakav osamljeni simbol⁷.

No s time ćemo se samo pred Edinom slikom složiti. Naime, u samome Klanjcu uz taj ustremljeni toranj položito protegnuta crkva ili samostan odasvuda su prisutni i tek zajedno s njima ima taj toranj za Klanjec pravo simboličko značenje. Pa ipak: kako god se fratri ovdje s trga doimali i jaki, svirepi, trg je ispod njih svjednako i profanoga značaja. Jer tu su se nekoć održavali i sajmovi, tu su se nekoć s ljudima gurali i živi konji, a na to nas još i danas podsjeća gvozdena ograda oko pjesnikova poprsja. Ni naj snažniji živi čovjek ne bi to poprsje zajedno s njegovim postoljem mogao oboriti. No preplašeni konji s natovarenim kolima možda i bi.

Crkva tu nije preblisto zaleđe pjesniku *Lijepa naše*, a to je vješto postignuto i kostanjima uz nju nad zidovima potpore. Što je time ovdje ostvareno, nije Klanjcu neka prašna kulisa, nego mu je maleno uzdignuto šetalište s klupama za odmaranje i oćijukanje. Ali što se tu odozgo jednoć gledalo pa se možda još i danas čita? Prije svega, nadalje i opet: trg pred nosom sebi, no ispred motrioca tako rasprostrt kao što se u nas prostor gradu voljelo promatrati napose početkom našega stoljeća. Kao na primjer s tada novooblikovanoga Strossmayerova šetališta u Zagrebu ili s istoimenoga šetališta u Požegi ili s jednoga uzdignutoga puta šetanja u Krapini. U Klanjcu teške noge klupa toga šetališta već same govore upravo za doba secesije kao za vrijeme vjerojatne ponove toga šetališta, a od godine 1910. gledališta i pjesniku Mihanoviću u leđa.

Nedjeljom i svetkovinom nadignuti zidovi vidikovca dijelili bi vjernike u dvije skupine: u šetače i odmaratelje na klupama gore i u stajače dolje oko pjesnika. No prema sačuvanim starijim razglednicama čini se da su se dolje na trgu i o takvim danima najrađe zadržavali ipak seljaci iz okolice, a gore sami Klanjčani. Tako nekako bivalo je to još i nakon prvoga svjetskoga rata, pa sve do drugoga.

Nema više nikakve dvojbe da je to Klanjcu upravo glavni trg, trg u podnožju crkve franjevac, trg koji unutar prostranstva čitavog Klanjca iskazuje najurbaniji značaj. A taj mu značaj ipak ne daje sama crkva, nego i kuće koje ga neposredno opkoljuju i koje zato zahtijevaju i jedan osobit osvrt na sebe. I koliko god one po sebi vrijedile, za njih odmah možemo kazati: takve kakve su glavnome trgu u Klanjcu odreda su važne. Bude li ikoja od njih ikada zamijenjena novijom, a pogotovo bude li nadomještena drukčijom, taj osobiti prostor Klanjca bit će bitno izmijenjen. Kuc, kuc!

Započnimo promatranje njegovih kuća bijelom jednokatnicom crkvi za leđima, kućom koju je za svoje uredovanje i svoje povremeno izlaganje nedavno obnovila Galerija. Tu gdje danas u jednokatnoj kući Singerovih stoluje Galerija, do u naše stoljeće grbila se jedna skromna kućica koja je iz kata oćijukala s trgom kroz četiri prozora, a iz prizemlja izlazila na trg kroz dvojna vrata. Njena osobitost bijaše kat. Pročeljem on se nadvijao nad vlastito prizemlje i ostavljao na njemu sjenu. Takvo istočnjačko ponašanje jedne hiže bijaše osobitost u Klanjcu.

Kad su Singerovi oko prvoga svjetskoga rata tu potleušicu zamijenili današnjom kućom, oni su jednu krupnu

⁷ Najkasnije od godine 1969, a tijekom godina 1970, 1971, 1973. i 1976. Kovačević je uporno odlazio u pohode okolici Klanjca, ali se stalkom slikara kao iskusni stariji kokot oko mlade koke neumorno namještao i oko Klanjca. Te je slike i meni krio sve do godine 1978. kad ih je svojom retrospektivom u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu prvi put pokazao Zagrepčanima. Kovačević je već sedamdesetih godina svojim kistom poskidao s Klanjca nešto od toga što ovim svojim napisom pokušavamo perom Klanjcu vratiti. Tako, na primjer, već Edi Kovačeviću nije promaklo da u Klanjcu sve stoji naglavce. Najveća građena gromada Klanjca uporno se drži vrha Klanjca. Ipak je ona zorno temelj svim drugim kućama koje se spuštaju ili hvataju niže. No nije li to načelo koje drži uspravnim i Prag, glavni grad svim Česima? Uzdignuti Hradčani vladaju ondje svime. Ali kako onda kistom svladati takvu prijestolnicu ako nisi niti Oskar Kokoschka a niti Edo Kovačević?! Za sve to vidi katalog izložbe: *Edo Kovačević*, Umjetnički paviljon u Zagrebu, 5. X - 29. X 1978, Zagreb 1978.

namjeru podmetnuli vlastodršcima, namjeru kojoj se Općina začudo nije oprla. Ta nova kuća koso odrezanog i zatupljenog zapadnog ugla raširila se istoku tako da je prema susjednoj kući završila uzdignutim vatrobranim zidom, iako se ta istočnija kuća, kao kuća naprijed nakrenutog zabata prema njoj, spuštala nagnutim krovom. A to znači: Singerovi su dopuštanjem Općine zasnovali svoju kuću tako kao da će se na nju jednom svakako nadovezati slično oblikovana kuća plošnoga pročelja, pa će time pogotovu ta susjedna kuća preobličiti sobom sjevernu stranu trga. No srećom to se u Klanjcu do danas nije dogodilo. Kuc. kuc!

Već je ona starija kuća grbavica, prethodnica kuće Singerovih, rekli smo, bila kuća natrag povučenog prizemlja. Na toj uvučenoj crti morali su i Singerovi ustremiti čitavu svoju kuću, jer tu za samim ledima crkvi tijesan prolaz ni njoj nije dopuštao da zakorakne naprijed na crtu ispršene istočnije kuće zabata. No ako je nova kuća Singerovih svojim susjedama na sjevernoj strani doista imala postati uzorom, tad su se i one trebale povući sjeveru. Uz takav postupak trg se i te kako trebao izmijeniti. Ali nije se!

Uglovnica ljekarničke obitelji Singer ne zapanjuje nas svojim pojedinostima, iznenađuje nas svojim skromnim obujmom. Osupnjuje nas i malenkošću same ljekarne, koja je donedavna poslovala u prizemlju, a i uzanošću svojeg stubišta prema gornjem katu. Istom gore u privatnome stanu obitelji bijaše jedna oveća soba za dnevni boravak kojoj je Oton Iveković jedan zid ukrasio naslikanim Zelenjakom⁸.

Tako suzdržljivo ljekarnici u nas nekoć nisu običavali graditi kuće za svoje poslovanje i stanovanje. U Pregradi je do sajmenog trga ljekarnik Thierry podigao za se s ljekarnom gotovo najveću zgradu u mjestu, a u Stubici je ljekarnik Feller na tamošnjem razvučenom glavnom trgu sagradio sebi malu palaču s tvornicom lijekova. No i to nije Felleru ostalo sve. Početkom ovoga stoljeća njegovo

Vjekoslav Karas je tu sliku naslikao godine 1845. u Rimu, a litografska reprodukcija izišla je tiskom godine 1864. u Beču. Od stotine tada u Hrvatsku dopremljenih i u Hrvatskoj rasprodanih otisaka poznato je danas samo pet primjeraka. Dva od njih u posjedu su Povijesnog muzeja Hrvatske, ali najvredniji primjerak drži Galerija umjetnosti u Varaždinu. On se držao zajedno s podlogom od bijele ljepeke, veličine 67 × 89 centimetara, na kojoj su otisnuti i bitni podaci o izvornoj slici u Zagrebu, o njenu slikaru i mjestu slikanja i o izdavaču litografske reprodukcije.

No i na toj ljepeci nema naziva Karasove slike. Pokretači i izdavači litografije iz godine 1864. nisu ga više ni mogli doznati od Karasa, jer je Karas već od godine 1858. bio mrtav. Zato kad se cijela naklada tih litografija stala prodavati u Zagrebu, izazvala je razumljivu potragu za naslovom slike. Razaznavajući u litografskoj reprodukciji vilu, starca narodnih gusala i dječaka, javno osjećanje i mišljenje nenaslavljenju sliku Karasa brzo je povezalo s pjesmom Petra Preradovića *Djed i unuk* koja bijaše poznata već od godine 1846. Svako pažljivije čitanje ili slušanje spomenute Preradovićeve pjesme ne dopušta to povezivanje. Osnova slici mora biti pjesmotvor nekog drugog pjesnika ili pripovijetka nekog pisca.

Ovdje nas ne zanima dalja sudbina te Karasove slike niti u životu, niti u znanosti o umjetnosti. Za nas ostaje najvažnije saznanje da postoje djela slikara kojim djelima nismo ovlašteni podmetati kao osnovu povijest ako im je podloga književna. I nemamo prava nazivati takva djela historijskima samo zato što im znanost, bilo sveopća, bilo naša, još uvijek nije iznašla prikladnija naziva.

Za bolje razumijevanje te razlike navodimo ovdje još dva primjera tome. U katalog historijskog slikarstva Schneiderova je iz zaliha slika i grafika Povijesnog muzeja Hrvatske uvrstila i sliku *Kosovka djevojka* od Ferde Quiquereza. Znademo da je naknadno i Ivan Meštrović jednim svojim reljefom prikazao djevojku koja iza bitke na Kosovu polju pritiče u pomoć ranjenome junaku. No kao ni Quiquerez, tako ni Meštrović nije tome događaju prišao kao dogodovštini koju je zabilježila povijest, nego pjesma iz naroda. Da je taj prizor zamijetila povijest, ona bi zasigurno djevojci zabilježila ime, a junaku ga ne bi zamislila, pa bi tako naknadno i od svakog slikara i svakog kipara zahtijevala da taj prizor osobnije i shvate i donesu. No ne zapamtivši ime djevojci, a nametnuvši ga neznanome vojniku, pjesma iz naroda već je time cijeli susret izdigla do dobroćinstva koje se nekoliko puta moglo dogoditi, ali i svaki put ostati bez pravih imena sudionika, da bi tako i poticajnije djelovalo. I ništa ne mijenja na suštini i u Quiquereza tako shvaćene i prikazane djevojke s Kosova što je slikar do iscrpljenog ratnika kojeg ona krijepi kruhom, vodom i vinom predočio i umorenog Turčina. I pjesma iz naroda nije prešutjela iza koje je vođene bitke djevojka krenula na bojište. No pjesma je tim okolnostima iskitila pozadinu djevojčina čina, pa se u tome i Quiquerez poveo za pjesmom. Nije ni Meštrović iz pozadine svojega reljefa posve izostavio one koji su na bojnome polju pali.

Postoje dakle djela slikara i kipara kojima je osnova književnost (ponekad poezije, a ponekad proze). Naknadno takvim djelima nismo ovlašteni prilaziti mjerilima povijesti, već im moramo pristupati mjerilima književnosti. U njima ne smijemo tražiti nešto što nisu, što nisu niti namjeravala biti i što i ne mogu biti. Zato takva djela i nemojmo svrstavati u historijsko slikarstvo.

No jesmo li u pravu nazivati historijskim slikarstvom barem one slike kojima je podlogom doista sama povijest? To što Nijemac naziva *Historienmalerei*, a Francuz *peinture d'histoire*, mi bismo u naš jezik pridjevom smjeli pretakati samo nazivima historično (povijesću nastrojeno) ili historičko (povješću nadahnuto) slikarstvo, a nipošto ne nazivom historijsko slikarstvo. Kao dobar poznavalac našeg jezika, Nijemac bi to smio pretočiti u svoj jezik i nazivom *Geschichtliche Malerei*. Ali u tom je smislu povijesno slikarstvo sveukupno slikarstvo, jer nema slikarstva koje ne bi bilo povijesno.

Jedno je dakle povijesnost ukupne pojave slika (svake slike), a drugo je javljanje povijesti na slici (samo u ponekoj slici). Ovo dvoje valja lučiti

⁸ Nedavnu obnovu vanjštine i unutrašnjosti prizemlja kuće Singerovih u Klanjcu za potrebe Galerije prikazala je Slavica Marković u svojem izvještaju *Što se događalo u Galeriji tijekom 1982. godine*, Anali Galerije Antuna Augustinčića, 2, Klanjec 1982. Ali obnovu zidne slike Zelenjaka u unutrašnjosti prvog kata kuće Galerija je provela već godine 1981. Markovićeva je izvijestila o tome već u svojem prikazu *Što smo to radili tokom 1981*, Anali Galerije Antuna Augustinčića 1, Klanjec 1981. Unutar tog prikaza kao prva objavila je i fotografiju te zidne slike.

Ta Ivekovićeva zidna slika Zelenjaka nosi na sebi godinu 1918. kao godinu svojega nastanka. Ona je nedvojbeno prethodnica Ivekovićevoj uljenoj slici *Lijepa naša domovina* koju čuva Povijesni muzej Hrvatske i koju je Marijana Schneider objavila u III. katalogu zbirki tog Muzeja s naslovom *Historijsko slikarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1969. Uljenu sliku *Lijepa naša domovina* Marijana Schneider stavlja u dvadesete godine iz kojih je slici naišla i na prvi spomen.

Bitne razlike u izgledu krajolika unutar ovih Ivekovićevih slika nema. Za volju već jasnoće uljenoga prikaza nastanka himne s brojnim likovima Iveković je u toj slici Zelenjaku posjekao neka bliža stabla lijeve obale Sutle, raširio je tu obalu na račun desne i Sutli odrinuo korito u desnu stranu. No sve to ne opovrgava očitost da je Iveković do svojega izgleda Zelenjaka i vlastite mu zidne slike, a ne na temelju Bukovčeve slike *Gundulićeva sna*. Iстина je: u njihovim djelima razmještaj bregova i obala i položaj rijeke podudaraju se, ali ima i bitnih razlika među njima u koje se ovom prilikom ne možemo upustiti.

Uza sve vrline koje rado uvažavamo odličnome katalogu Povijesnog muzeja Hrvatske, ipak moramo ovdje iskazati još i jednu dublju sumnju u opravdanost uvrštavanja podjednako Ivekovićeve slike *Lijepa naša domovine* kao i Bukovčeve slike *Gundulićeva sna* u takozvano historijsko slikarstvo. Naime, potka tim likovnim djelima nije neki povijesni događaj nego pjesničko djelo i želja da se tom djelu predoči i sam postanak. Prava je tema tih slika pjesnikovo nadahnuće i obje imaju u našem slikarstvu devetnaestog stoljeća i svoju prethodnicu u jednoj Karasovoj slici koja se naknadno izgubila, ali koju poznajemo iz litografskog otiska u bojama.

glavno zdanje bila je postala trokatnica i četverokatnica na uglu Jelačićeva trga i tada nove Jurišićeve ulice u Zagrebu. Nakon toga je Egon Feller po otmjenu običaju onoga vremena podigao sebi i raskošnu vilu s vrtom u Jurjevskoj ulici. No Feller je smatrao svojom obvezom da tim građevinama podupre i najnoviji stil. Pošto je kućom u Stubici bio iskazao svoju odanost još neobaroku, zgradom na uglu Jelačićeva trga i Jurišićeve prionuo je uz secesiju iz Beča, a vilom u Jurjevskoj priklonio se jugendstilu iz Münchena. Napose ta vila bijaše do te mjere bremenita likovnošću da je počevši od ulaznih vrata s pretincem za ubacivanje listova pa sve do listovnog papira u samoj kući sve nosilo obilježje svojega vremena. A još i znatno kasnije kad se na Dolcu Zagreba gradila tržnica, pa je zbog nje bez svoje stare kuće, i u njoj ljekarne, ostao i ljekarnik Bratulić. Bratulić je uz novu tržnicu sučelice Splavnici s novom ljekarnom osovio sebi tako veliku najamnu kućerinu da su je Zagrepčani odmah prozvali palačom i nikad je nisu drukčije nazvali.

već samim znanstvenim nazivima unutar svakoga jezika, jer inače u pisanju o tome mora dolaziti do zabuna, pa čak i do zabluda, a prije svega do otežčanoga sporazumijevanja između povjesničara umjetnosti i čitatelja njegova pisanja.

I napokon još nešto o tome: ako u svezi sa slikarstvom, ispravno ili ne, naša povijest umjetnosti svejedno namjerava i dalje govoriti o nekakvom posebnom slikarstvu kao jedinom historijskom, s kojega licemjerja ne zbori ona već odavno i o jednom kiparstvu kao jedinom historijskom?

I tako prepoznajemo i spoznajemo da žive tri vještice koje najopasnije vrebaju na svakoga povjesničara umjetnosti. Prva je nedovoljno razumijevanje svakog stranog jezika. Druga je nedovoljno poznavanje jezika vlastitoga naroda. A treća je moguće nedovoljno poznavanje svake umjetnosti.

⁹ Kako su krajem prošlog i početkom ovog stoljeća samo u Zagrebu ljekarnici bili glavni proizvođači nekih lijekova, to potvrđuju već sljedeći podaci: Ljekarnik Zimmermann kao vlasnik ljekarne u Ilici, kućni broj 12, nudio je svojim mušterijama čaj *proti svim akutnim i kroničnim bolestima želudca*. Isto svestrano djelovanje *proti svim bolestima želudca* imale su i švedske kapljice ljekarnika Mittelbacha iz ljekarne na Jelačićevu trgu u kući br. 2. Ljekarnik Pečić iz vlastite ljekarne u Ilici broj 43 hvalio je osobito svojju mast za djecu kao sredstvo umjesto uobičajenog posipa, ali je u isti mah tu Kindersalbe preporučao i kao sredstvo prikladno *za njegu lica i ruku gospođa, i to osobito za zimske dobe kad najradje koža ispuca*. Ta dječja mast morala je imati osobitu moć, jer je još i Vouk, nasljednik Pečićeve ljekarne, tvrdio da ona *zacjeljuje svaku ranu, a odstranjuje lišaje, kraste, prište, znojenje, zajedine, a osobito je prokušana proti opeklina*. Već spomenuti ljekarnik Mittelbach osobito je pak preporučao svoju Salvator Vinovicu kao *vrlo ugodno i osvježujuće mazilo kod raznih nahlada, nakon napornog hoda, jašenja, inih tjelesnih napora*. Jedna jedina žličica te Vinovice, pomiješana u čaši vode, služila je i kao *osvježujuće raskušno sredstvo za usta i grlo*, a uzeta na šećeru i s vodom djelovala je *izvršno kod raznih boli želudca*, no bila je pogodna i za *pranje glave*.

Neki ljekarnici nisu bili sposobni iznaći lijekova tako svestranog djelovanja, pa su dvama ili tromu svojim iznalascima smišljeno davali srodna imena. Tako je, na primjer, ljekarnik ljekarne Gayer u Ilici broj 79 prodavao jednu ljubičastu kremu *proti prištićem, sunčanim te jetrenim pjegama, sujedicama i inoj nečistoći lica i kože*, no u isti mah i jedan sapun koji je čuvao kožu *od vanjskih upliva*. Löschnerova ljekarna *K' andjelu* iz uglovnice na sastavu Preradovićeve i Marovske ulice držala je naporedo jednu Gjurgjica-pomadu, jedan Gjurgjica-sapun i jedan Gjurgjica-puder. Ta sredstva zajedničkoga podrijetla, zajedno i primjenjivana, navodno su najbolje ugadala onovremenoj koži i ljepoti. U sklopu tako nastrojene farmacije valja prosuđivati i Fellerov Elsa-fluid, čudotvornu tekućinu čiji su sastav nastojali raščiniti, ali i sami smiješati i naši drugi onovremeni magistri farmacije. Tako je, na primjer, godine 1908. Felleru posebnu glavobolju zadavala vijest da je ljekarnik Fischl u Koprivnici počeo proizvoditi i prodavati Elsa-fluid, ali u drukčijim bocama, no po istoj cijeni. Da Feller to teže utvrdi, spretni Fischl je uz vlastiti fluid i Fellerov držao u svojoj ljekarni.

Uz takve razumljive boljetice i besanice naših tadašnjih ljekarnika više

Na pitanje kako su se to u nas i u Zagrebu, ali i u manjim mjestima ljekarnici znali istaknuti svojom arhitekturom, istaknuti tako da ih u tome nisu sustizali niti najimućniji liječnici, niti govorljivi odvjetnici, moguć je samo jedan uvjerljiv odgovor. Magistri farmacije su nekoć u većoj mjeri no danas sami pripremali i čak i izvodili lijekove, pa su nečuvene lijekove nastojali i iznaći. Thierryju u Pregradi je tako jedan balzam bio od pomoći više od svega, a Felleru jedna tekućina imena Elsa-fluid, koju je prodavao bolesnicima u bočicama posebna oblika. Svakako najveću bočicu tog dragocjenog eliksira Feller je uzidao u uglu svoje kućerine na čelu Jurišićeve. Već su suvremenici sumnjičavo motrili tu divovsku staklenku, protegnutu preko dva kata, smatrajući je reklamom spretnoga čovjeka. No to čitavo čudo višekratnice bilo je izvedeno s tolikom umjetničkom vještinom dvojice zagrebačkih arhitekata, da je naknadno Jelačićevu trgu veliku štetu nanio jedan poznati Švaba – arhitekt, skinuvši s Fellerove kuće presahlu bocu i preinačivši kuću. Jer sama ta boca krasila bi trg i danas, pogotovu otkako nije s njome na trgu ni nekog drugog vrednijeg spomenika⁹.

iznenaduje u njih već potkraj stoljeća odjednom probudeno zanimanje i za noviju, ili taman najnoviju, arhitekturu i umjetnost uopće. Tome su oni nastojali izići u susret osobito pri gradnji kuća za svoje poslovanje i stanovanje. Za arhitekta bila je to najčešće višekratnica s ljekarnom u prizemlju kuće, po mogućnosti uglovnica. I otada se u Zagrebu gotovo sve ljekarne miomirisu drže uglova, uglova ne samo ulica, nego i trgova, pa čak i parkova, počevši od Zrinjevca sve do Glavnog kolodvora.

Već godine 1897. ljekarnik Kögl bio se sa svojom kućom vlastite ljekarne raskrtilo na uglu Preradovićeve i Marovske ulice, no tom neorenesansnom zgradom nije pokušao uzeti pod svoje okrilje s ljekarnom *K' andjelu* i nekakav najsuvremeniji pravac tadašnje arhitekture. Ali već samo dvije godine kasnije prodoru secesije iz Beča u Zagreb stavio se svojom kućom ljekarne kao prvi na čelo ljekarnik Pečić u Ilici do ugla Frankopanske, a za dvije naredne godine pridružio mu se u tome kućom svoje ljekarne i ljekarnik Pečić na uglu Ilice i Kačićeve ulice. No već doskora je obojicu svojim novogradnjama u Zagrebu zasjenio Egon Feller. Najprije u godini 1905. izgradnjom svojega Elsa-fluid doma na uglu Jelačićeva trga i zatim godine 1910. novogradnjom vlastite vile u Jurjevskoj ulici. Što su bila i kako su izgledala ta zdanja?

Dugo još i nakon godine 1900. kuće istočne strane Jelačićeva trga bile su mahom jednokatnice i dvokatnice, no Fellerov Elsa-fluid dom ustremio se uz njih prema trgu kao četverokatnica, a prema Jurišićovj ulici kao protegnuta trokatnica. Još i cijele prve četvrtine našeg stoljeća već samim svojim mjerama isticao se taj dom nad susjedne kuće, ali ih je i svojim oblikovanjem zasjenjivao. I trgu i ulici boćio se jednim rizalitom, dok mu se iz samoga ugla izvijao kružni toranj s erkerima, završavajući sve nadvišenom kupolom. Uz taj toranj kroz dva kata protezala se uveličana boca ljekovitog Elsa-fluida. Vrhom nje toranj je obavijao veliki natpis *Elsa-fluid dom*, a ime tog lijeka okretalo se i oko svih gornjih otvora tambura kupole. Tim natpisima privijahu se vitki likovi žena u dugim prozirnim haljinama slaveći vijencima lovora podjednako Elsa-fluid kao i Elsa-fluidu nevideni dom. A da nitko od prolaznika ne pomisli nije li sve to zajedno sjedište uživalaca nekakvog opijuma iz boce gospodina Fellerovog, vrhom rizalita prema trgu uznesene žene dizahu nebu treći natpis, natpis *Što je Elsa-fluid to se zna*. I dok neki od prolaznika trgov zaključivalu da sve to zajedno nije do reklama spretnoga trgovca lijekovima, bilo je to zdanje mnogo više od toga: naša arhitektura s početka ovoga stoljeća. Samo četvrtinu našeg stoljeća kasnije (po nekima već godine 1924, no po sačuvanim spisima istom godine 1928) jedna je pregradnja do te mjere demistificirala tu zgradu da ona danas više niti spolja, niti iznutra, nije više nikome zagonetka. Prolaznik je nije dužan ni pogledati. On može sve doznati o njoj iz natpisnih ploča do ulaza u nju iz Jurišićeve ulice i ne mora zaći u nju.

Ako smo ovako nazreli visoki domašaj te građevine nekoć od Jelačićeva trga, nismo joj još nikako protumačili dužinu prema Jurišićevj ulici. Čemu toliki prozori toj kući u sva tri kata? – zapitkivao se nekoć svaki prolaznik tom ulicom. Zar se ljekarnik Feller bavio iznajmljivanjem

Vladimir Singer u Klanjcu očito nije imao sreće ni s kakvom pomasti i njegova jednokatnica zakašnjele neorenesanse ne ističe se spolja ničim do jednim krhkim balkonom na katu. Taj balkon zirka iskosa na puni zaključni zid svetišta franjevac, ali ne zamjećuje na njemu čak ni jednu praznu nišu. Danas znademo zašto je ona ostala šupljom. Franjevci u Klanjcu bili su nekoć i drvoresci, ali nikada kamenoresci¹⁰. Da su u tu nišu ikada smjestili drveni kip, okrenut sjeveru u vlažnome Klanjcu brzo bi bio strunuo. Singerovim jugu okrenutim balkonom odsad će se bolje koristiti Galerija. Za trajanja svojih izložaba ona će o njegove željezne konzole vješati zeleni barjak s natpisom »Izložba«. Tako bar za trajanja izložbe sunce neće ispijati barjak, a niti će ga prati kiša nego stroj za pranje rublja.

Od Singerove kuće ne valja ti otići a ne zamijetiti pred njom u tlo položena vrata podruma. Nigdje to nećeš zateći pred kućom jednog ljekarnika, no u Klanjcu i ljekarnik nije mogao živjeti samo od čistoga alkohola u bocama svoje ljekarne. Otkako je Augustinčićeva galerija zakupila kuću, razbija si glavu kako da iznajmi taj podrum vina. Jer jedna galerija ni za živu glavu ne smije ljudima natakati vince, a pogotovu ne smije prodavati seljacima nekakvu ljekovitu vodicu.

gotovih stanova u vlastitoj kući drugim ljudima? Prema još živjelo samo usmeno predaji, gradeći ovaj dom, Feller je već početkom našeg stoljeća često stajao na gledištu: *Ein Kind, ein Zimmer*. Svakome djetetu vlastita soba. No pogledom na kasniju budućnost, taj je dom trebao biti svakome djetetu i vlastiti stan.

Kad je Ida Fellerova godine 1912. u privatnom pismu jednoj svojoj prijateljici mogla napisati: *Moje dvanaesto dijete je tri mjeseca stara lijepa djevojčica*, Fellerovi više nisu nastavali tu raskošnu tvrđavu moćnoga Elsa-fluida. Rastrošni Feller uspio je svojoj obitelji sagraditi i vilu još razvratnijeg stanovanja u Jurjevskoj ulici 31a.

S vinjeta očuvanih Fellerovih pisama, do kojih smo još mogli doći, razabrali smo da su Fellerovi najkasnije godine 1911. već morali stanovati u toj vili, pa je ona morala nastati nekako oko godine 1910. No danas više nikako ne bi bilo moguće utvrditi kako su od te godine nadalje supruzi Feller obitavali u toj vili sa svojom preživjelom djecom, da ugledni njemački časopis *Innendekoration* koji je izlazio u Darmstadtu nije u prve broju svojega petnaestoga godišta u rujnu godine 1914. još pravedno objavio opširni i rasipno ilustrirani prikaz s naslovom *Das Landhaus E. V. Feller in Agram*.

U skladu sa značajem tog glasila, kao glasila *für den gesamten inneren Ausbau*, možemo sebi iz tog prikaza stvoriti vjerodostojnu predodžbu vile u Jurjevskoj, jer je prikaz i znalački napisan. Listajući onovremena godišta toga časopisa, možemo za vilu Fellerovih i odmah kazati: bila je umjetninom potpuno na razini tadašnjih većih ladanjskih zgrada stanovanja u Njemačkoj.

Što iz tog prikaza doznajemo, nije samo oblikovna dotjeranost čitave vanjštine kuće zajedno što s građenim, što njenim prirodnim okolišem, nego i osobita razradenost unutrašnjosti i življenja u njoj. Taj život nije bio niti zasnovan, niti provediv bez brojne služinčadi, iako su Fellerovi kasnije i oskudijevali na njoj. Kao osobitost te vile navodimo ovdje samo njenu veliku i visoku, prizemljem i katom protegnutu prostoriju za primanje gostiju (Halle), svu okrenutu vrtnoj terasi, s terasom i vrtu, a s vrtom i Tuškancu, urešenu u zidove ugrađenim slikama minhenskoga slikara Fritza Hegenbarta i na tu prostoriju priključenu tlocrtno ovalnu prostoriju za izvedbu i slušanje glazbe (Musikzimmer) u kojoj smišljeno nije bilo nikakvih slika, već joj je zakrivljeno zide obavijala samo cvijećem posuta tkanina.

No poput većine ljudi velikog prihoda, ni Fellerovi nisu živjeli tako nepomučeno kako su to željeli. Već s godinom 1905, uoči njihova useljenja u dom na početku Jurišićeve ulice (a koje je useljenje uslijedilo iduće godine 1906), Egon Feller nije više dospijevao pravo čitati privatna pisma koja je primao, a još je manje uspijevao uzvraćati ih. Na dulje rokove preuzimala bi to njegova žena. *Arme reiche Leute!* znala se Ida već tada potužiti u svojim pismima. Jer upravo otada njena su pisma i puna jadikovki na muževu prezaposlenost. A s godinom 1907. u

Za oproštaj od Singerovih spomenimo još i to da su im na ulazu u ljekarnu godinama stražarila dva rascvjetana oleandra i da bi sada i Galerija uradila najbolje ako bi ih opet privukla ulazu. Kuc, kuc! Jer i umjetnost je svakome mjestu najpouzdaniji lijek. Ona doduše nikog ne oslobađa tjelesnih tegoba, ali mnogo blaži nevolje duševne. Zato bi do ulaza i u novi Salon Galerije još uvijek kao štitovi smjeli stajati Asklepios i Hippokrates. Ako su ti liječnici i zauvijek otišli s vrata kuće, njihovi oleandri smjeli bi se vratiti vratima Salona.

Iduća mimogred već spomenuta kuća sjeverne strane glavnog trga u Klanjcu jest kuća zabatnog pročelja prema trgu. Nekoć je ona bila jedna od najljepših kuća klanječkih. Bila je glasna poruka osamnaestog stoljeća devetnaestome i pogotovo dvadesetome da nikada ne dirnu u

jednom svojem pismu tuži se već i sam Feller da zbog svojih prekomjernih poslova zaboravlja na sve ostalo. S godinom 1908. doznajemo da je prezaleti ljekarnik prvi put poslovno izgubio i veću svotu novaca. S godinom 1910. dolaskom bana Tomašića na vlast, tvrdi Ida u jednome pismu, nastupilo je za Fellerove već izrazito nepovoljno doba, jer su na visokim položajima ostali bez prijatelja. S idućom godinom i sam se Feller u jednome pismu otvoreno žali na ljude oko sebe: svi ga smatraju imućnikom, ali malo tko prijateljem. A nastupom prvoga svjetskoga rata Fellerovi ostadoše najprije bez automobila, zatim i telefona, a iz Stubice, gdje su se proizvodili lijekovi, prestao je pritjecati svaki dohodak. Potkraj rata morala je Ida Feller već bilježiti u svojim pismima da cijela obitelj još samo teško povezuje kraj s krajem. A onda je došla i godina 1919. iz koje se srećom očuvalo jedno pismo Fellerova samoga, u kojem on već i crno počinje gledati u budućnost. O tome on se jednome prijatelju povjerava doslovce ovako: *Es geht mir, mein lieber Freund gar nicht gut, ich habe so viele Sorgen, dass ich an meinen heurigen Namenstag ganz und gar vergessen habe. Seit mehr als einem Jahre stockt der Geschäftsgang, die Ersparnisse vieler Jahre sind aufgebraucht und die Zukunft sieht momentan recht trostlos aus.*

Ako iz tih redaka, pisanih neposredno po ishodu svjetskog rata, izbija još uvijek nekakva nada da bi sve moglo krenuti i nabolje, nema je više u jednome Fellerovom pismu od 21. studenog 1922, pismu koje je Feller uputio jednoj od onih obitelji koje je godinama novčano podupirao, a koja je tada živjela u Petrinji. Pošto mu se otac te obitelji bio javio pismom, Feller mu je ovako odgovorio: *Bis Du oder Paula einmal in Zagreb weilt, so kommt zu uns, aber nicht so vormittags, keine offiziellen Besuche, sondern telefoniert einmal, dass Ihr hier seid, dann laden wir Euch zum Nachtmal ein und abends reden wir dann gemütlich. Viel zu essen werdet Ihr nicht bekommen, es wäre denn, dass Ihr mal aus Petrinja Salami oder Blutwürste oder Leberwürste mitbringt, aber einige Stunden angenehm werden wir doch verbringen und ein Tropfen Wein wird sich auch finden und die Hauptsache, die Erinnerungen an die Schöne Vergangenheit werden aufgefrischt und wir werden einander gegenseitig betrachten, wie alt wir wurden. Mich beginnt mein Alter schon zu drücken, Ihr bleibt hald ewig jung. – Deine Paula macht es ja so wie die Sara, wir wussten gar nicht, dass sich euere Familie vermehrt hat. Also Gott helfe weiter; mit 120 Jahren mag Paula das letzte Kind zur Welt bringen! Sag doch wenigstens den Bekannten, dass Ihr Elsa-fluid ständig benützt, dass dieses Mittel so jung erhält! Ubrigens sag oder nicht was Du willst, seid weiter guter Dinge und alle insgesamt recht herzlich gegrüsst von Euerem Eugen.*

Kad se još krajem srpnja godine 1907. Fellerovima rodilo jedno dijete, dijete koje je jedva nadživjelo polovicu kolovoza, tada još moćni Feller zakupio je jednu čitavu arkadu Mirogoja za to novorođenče. S idućom godinom jedan strani umjetnik, koji se na djelu dljetom i potpisao, sazdao je maloj Marici najvredniji spomenik arkada. Otada u plitkom i visokom reljefu secesije sivomodrikastom nebu dječice uznoše bijeli andeli, andeli koji su godinama pjevali preminulog djevojčici: *Hai, hai, Marice*. Danas u toj arkadi nema više tog uklesanog usklika! Jedan drugi natpis povezuje neizborno mnogo imena članova obitelji Feller od kojih ipak svi ne počivaju u Maričinoj arkadi.

¹⁰ To potvrđuje i prilog Doris Baričević: *Nekoliko značajnih kiparskih djela 18. stoljeća u Klanjcu*, Anali Galerije Antuna Augustinčića 2, Klanjec 1982.

Klanjec, pogled na franjevačku crkvu iz 17. stoljeća i na glavni trg s kućama iz 19. stoljeća. Razglednica iz vremena oko 1900. godine, izrađena na osnovi fotografije nepoznatog fotografa, izdana nakladom A. Čižmeka iz Klanjca.

nju. Kuc, kuc! Ali Horvatinovi se nisu htjeli toga držati. Najprije je Nikola Horvatin dirnuo u prizemlje te jednokatnice i otvorio u njemu sebi trgovinu. Kako su tada gore na katu prozori još uvijek imali šalaporke, taj stariji Horvatin je i dolje vratima dućana pričvrstio drvene kapke. No njegovu nasljedniku Branku Horvatinu to se više nije svidjelo. Između dva rata on je i kapke i šalaporke poskidao s kuće. Unajmio je zidara koji je i druge pojedinosti otukao s pročelja pa mu dodao svoje ukrase.

Ali i tako su Singerova i Horvatinova kuća jedna uz drugu još uvijek ostale nakakvi stupovi sjeverne strane trga, jer treća prizemna kuća koja se Horvatinovoj pridružila oko godine tisuću devetstote nije im ravna. No je Horvatinovoj na kosini trga zorno vrlo potrebni potporanj. To je malena prizemnica zabatnog pročelja prema trgu. Ljepuškastim vratima svojega podruma ona bije samog Mihanovića u leda.

Ali nekadašnja prethodnica te prizemne kuće nije se neposredno držala kuće Horvatinovih. Bila je jednokatnica, no unazad povučenog prvog kata koji je nosio zabat, pa joj je prizemlje natkrivala posebna streha. Današnja prizemnica mogla bi mirno služiti nečijem stanovanju i negdje na selu, ali s većom prizemnom kućom iza sebe, kućom koja se samo nalukava trgu, tvori ona najpovoljniji završetak sjeverne strane trga i nikako ne bi valjalo dirati u nju. Kuc, kuc!

Dakle sve do početka našeg nemirnog stoljeća sjeverna strana glavnog trga u Klanjcu bila je drukčija negoli je danas. Bila je mirnija, ali ne izvedimo iz toga prehitri zaključak da je zato današnji izgled te strane trga posve neuspjao i da i on nije Klanjcu izgled povijesni. On samo

drukčije iskazuje ono što je rječitije izgovaralo ranije stanje: da u Klanjcu kao malenome mjestu dugo nije bilo jednodušnosti kako na istome potezu izgrađivati kuće. I na ovako izloženom položaju kakav je ovaj do crkve fratarara stariji je obrazac zabatom naprijed nakrenute kuće tek postupno ustupao pred obrascem kuće koja je svoje dulje pročelje vodoravne krovne strehe okretala ulici ili trgu. A onda se zabatni obrazac i opet na istome potezu nametao trgu ili ulici.

Ranije govoreći o kući Singerovih, namjerno nismo htjeli spomenuti kakva je kuća nekoć stajala zapadnije od njene prethodnice, jer ta se susjedica s trga nije zapažala. Sada ćemo izlanuti da je i ona bila prizemnica, svojom duljom stranom i stromom nakrenuta ulici iza crkve. Kuća koja je odnedavno zamjenjuje bulji zabatom u svetišće crkve. Dokle će to tako ići? U Klanjcu jamačno posvuda dotle dokle god se Klanjčani ne budu sporazumjeli kako da u kojem predjelu Klanjca grade sebi kuće.

No sami između sebe stanovnici jednoga mjesta koje nije više selo teško donose takvu odluku. U tome im moraju priteći u pomoć negdje i konzervatori, a drugdje prvenstveno urbanisti. No i arhitekti koji žiteljima jednoga Klanjca zasnivaju i izvode kuće ne bi smjeli biti mekušci. Ali ni upravljači takva mjesta ne bi smjeli toj raboti biti samo promatrači.

Nek je sjeverna strana trga u Klanjcu i nesporazum, ona je nesporazum uspio i dobar. No zato su istočnu i južnu stranu trga neki Klanjčani izgradili tako usklađeno da sada ni arhitekti na njima nemaju više što reći.

Za izgled glavnoga trga u Klanjcu postala je od svojeg utemeljenja odlučnom jedna jedina jednokatna kuća, tlocrtno istegnuta naknadno u obliku slova L, no tako da je tek svojim kraćim krilom odlučnije zatvorila trg od istoka. U prizemlju toga krila odmah proradiše dvije trgovine s kopcima obijenima limom. Vrhom tih prizemnih otvora tri prozora progledaše na trg. U samu kuću kao da se od iskona u nju ulazilo na vrata iz susjedne ulice, u koju je ta jednokatnica gledala sa sedam prozora. Između dva rata u toj kući više godina uredovao je kotarski sud, pa je dolje u prizemlju jedan od dućana okrenutih trgu neko vrijeme bio brijajnica. Ta je za istu cijenu jednako brijala suce iz kata, odvjetnika strankama suda kao i stranke koje su u Klanjec dolazile na ročišta. Slavni kotarski sud nije nikada držao svoje natpisne ploče vrhom neuglednih vrata kuće prema ulici. On se državnim grbom i dvostrukim natpisom kitio radije prema trgu iznad trgovina.

Nije lako iskazati kad je nastala ta protegnuta kuća sudovanja. Još potkraj devetnaestog stoljeća imala je prema sjeveru skošeni krov. Kao da se nikako nije nadala još jednoj kući ukraj sebe okrenutoj trgu. No krajem prošloga stoljeća pokrila se na tu stranu krovom povučeni nad vlastiti vatrobrani zid i stala se nečemu nadati. No ništa je nije snašlo. Samo izdaleka mimoišao ju je i prvi svjetski rat. Nakon njega i opet joj se ništa nije približilo. Iz blizine zaobišao ju je i drugi svjetski rat. A na to je sud digao ruke s nje. Sudimo da je većim dijelom sebe tekovina ipak devetnaestoga stoljeća.

Južnije od ove zgrade privremenog suda, sučelice njezinu južnom krilu, kočila se nekoć visoka izdužena katnica, pokrivena sedlastim krovom. Tako stojeći nasred Klanjca, ona kao da izvorno nije uopće imala prozora. Uporna je predaja da je služila gospodarskim potrebama obitelji Erdödy. Njeno zapadno zabatno pročelje bilo je slijepo i nimalo lijepo. A nemajući oči, nije imalo ni nos, pa nije ni Klanjcu ni trgu bilo na ponos. No već početkom našega stoljeća to je zdanje bilo utoliko preinačeno što je poput zgrade suda i ono steklo kraće bočno krilo okrenuto prema trgu, a protegnuto jugu. Sad su se u tome krilu pojavili u prizemlju i otvori jedne trgovine, a na razini kata provirile iz nje napolje maleni prozori.

Nakladom nekoga Čizmeka iz samoga Klanjca početkom stoljeća izišla je tiskom jedna višebojna razglednica, izrađena na osnovi fotografije, koja nam je jedina zabilježila to stanje. Na trgu tada još nije bilo poprsja Mihanovića, ali je u taj tren izuzetno zahvalno zahvatila i crkvu franjevacu s ulaznim stepenicama i već ušiljenim tornjem i u glave sječene već veoma protegnute i snažne kostonje šetališta. Iz te razglednice razbirljivo je i to kako su se na prve jednokatne kuće južne strane trga već tada nadovezivale samo prizemnice, padajući stepenasto zajedno s drugom koji se penjao trgu. Smjeli fotograf s kamerom na tronošću mirno se bio namjestio sred drumu ne bojeći se da bi ga u Klanjcu tada nekakav automobil mogao udariti u leđa. Jednako tako i nekoliko starijih i mlađih Klanjčana nanizaše mu se sučelice preko ceste da i njih kamera zahvati. I ti hrabri ljudi nisu strahovali ni od kakva udara s leđa.

Ali to stanje arhitekture glavnoga trga koje je tako

sretno ovjekovječila ta rijetka razglednica nije potrajalo dugo. Preinačenu zgradu sučelice jednokatnice iz devetnaestog stoljeća doskora je kupio za se neki Avelin Stahuljak koji se nije lako dokopao Klanjca, jer mu je kao oporbenjaku dozvolu samostalnoga odvjetnikovanja uporno uskraćivao ban Khuen. Da se otrese mladoženje koji mu je, odjeven u crni frak i cilindar, iz tjedan u tjedan sjedio pred vratima uredovanja, Khuen mu je najzad predložio da u svoju molbu za odvjetnikovanje ubilježi i Klanjec. Tako je taj Avelin dospio u Klanjec samo Khuenovom popustljivošću, ali i Khuenovom oštroidnošću. Ban je već sa zemljovidna onodobne Hrvatske i Slavonije sebi za ledima mogao lako razabrati koliko je Klanjec već svojim vrijednim prirodnim položajem podoban smiriti svakoga čovjeka.

Nešto je lakše odgonetnuti kako je taj mladi jurist nakon samo nekoliko godina zadržavanje u Klanjcu mogao za se najprije kupiti toliku kućerinu na glavnome trgu, pa je već doskora i opet pregraditi. Zagorci su se nekad rado parničili, pa je svaki fiškal među njima imao posla i preko glave. I tako je koji, poput ljekarnika Feller, mogao natovariti sebi na ramena negdje i preveliku kuću. No čini se da je ovoga puta nešto preglomazna razmjera Avelinovoju kući stanovanja nametnuo prvenstveno ipak sam taj stari, naknadno još i povećani ambar. A uz to mu drugi obnovitelj – graditelj kao da i nije bio najvještiji. On je prizemlju te katnice ugurao jedno upravo stiješnjeno predvorje i iz njega navukao gornjemu katu jedno strmenito stubište. S gornjim stanom obitelji gotovo cijelu obnovljenu kuću okrenuo je hladnome sjeveru. Hladna jednokatnica zapiljila se erkerima u Sud kao da stalno premeće njegovim spisima. Što joj je dalo prijazniji izgled bilo je njeno novo zapadu i trgu nakrenuto pročelje. Vrhom rusticiranog prizemlja iz kata izmiljio je tik prije prvoga svjetskoga rata čvrst balkon između dva prozora¹¹.

Poslije rata došavši jednom u Klanjec da i Klanjcu održi politički govor, Stjepan Radić je stao uz Mihanovića i ogledavao se trgom da prosudi s kojega bi mjesta mogao najpogodnije nagovoriti Klanjčane. Odmah je raspoznao da bi to najkše mogao izvesti sa šetališta, ali da će mu dok odanle bude govorio već spuštene grane zapuštenih kostonja mračiti obraze. Kad se okrenuo protivnoj strani trga, oko mu je odmah zapelo za pravnikov balkon i žustro se popeo svojem političkom protivniku da mu za najavljeni sat govorenja ustupi taj stalak za cvijeće. Vlasnik balkona nije Radiću uskratio zamolbe.

¹¹ Zajedno s pločnikom oko sebe kuća je najkasnije godine 1912. stajala već posve dovršena. Ali iza kuće nije odmah bilo i zasadenog vrta bijele željezne i žičane ograde uz ulicu prema kapeli svetog Florijana. Gradnjom kuće klanječki odvjetnik se i zadužio, jer za tako veliku kuću Zagorci se ipak nisu međusobno dovoljno parničili. No tko je mogao tih ranih godina posuditi odvjetniku preostali potrebni novac za toliku kuću? Pretpostavljamo da je to mogao biti glavom upravo ljekarnik Feller iz Zagreba s kojim je Avelin Stahuljak tih godina ženidbom bio došao u rodbinski odnos. Tako je postanak i te kuće na glavnome trgu u Klanjcu vjerojatno skrivio Feller. Ipak nije zato u prizemlju te uglovnice nikada bilo nikakve ljekarne. Prizemni stan te kućerine godinama je unajmljivao kotarski predstojnik.

Klanjec, pogled iz glavne ulice od jugozapada na franjevački samostan i crkvu. Razglednica iz vremena oko 1930. godine, izradena na osnovi fotografije Đure Griesbacha, izdana nakladom Griesbacha i Knausa iz Zagreba.

No po Radićevu odlasku iz Klanjca nešto se drugo uzveralo na tu ogradu. Iz njegovanog vrta za ledima kućerine provirila je mirisava glicinija i zapadnim pročeljem kuće digla se sama k balkonu te ga svega obgrlila. I tako nekoliko godina nakon pokojnog Radića s te uzdignute sjenice nitko nije mogao ništa reći Klanjčanima. Đuro Griesbach, fotograf iz Zagreba, koji je početkom tridesetih godina glavnome trgu u Klanjcu izradio rukovet uspješnih snimaka – razglednica nehotice se očesao o taj obrašteni balkon. On ili jedan drugi fotograf uz njega uspio je iz te kočoperne sjenice izraditi ipak jednu vrlo dobru razglednicu glavnoga trga. A na to je svojeglava kaćiperka glicinija sišla s ograde balkona kao da se nešto predomislila.

Uz južnu stranu trga vrhom Klanjca već za kićenog devetnaestog stoljeća pristale su dvije pristale jednokatnice. U svemu Klanjcu do danas ostale su najizrazitije kuće kitnjaste neorenesanse. Od iskona prizemlja su im bila namijenjena trgovanju. Tu je u istočnijoj kući uglovnici dugi niz godina držao svoj štacun Dragutin Broz, trgovac za Klanjec važan i kao nakladnik prvih panoramskih razglednica Klanjca. Bit će da mu je trgovina cvjetala, jer i on je tridesetih godina držao oleandre u čabrovima na pločniku ispred svoje kuće. Od jednostavnog prizemlja s kopcima dućana raskošniji je uvijek bio prvi kat, zaključen vijencem na konzolama.

A toj Dragutina Broza kući susjedna kuća također Brozovih u otmjenosti neorenesanse otišla je još i dalje.

Parapete njezinih prozora ukrasiše uložene balustrade, a nadstrešnice prozora okitiše zabati. I ta jednokatnica šepiri se vijencem koji je legao na konzole.

Pošto smo ovako okruženjem kazaljki na satu obišli sav glavni trg u Klanjcu, kuc, kuc, tu pred kućom iz koje je i nedjeljom prijepodne trgovina šibicama nutkala seljake, rado ćemo zastati, pa i još neko vrijeme popostati da saberemo svoje dojmove o trgu. Rado bismo ovdje i sjeli i pročaskali i s Mihanovićem, no u Klanjcu nema ugostitelja koji bi zakupio Brozov dućan cigareta i otvorio u njemu kavanicu s bijelim stolovima, stolicama i oleandrima na pločniku pred kućom. Jer ni odakle s trga ne vidi se odjednom toliko toga što tokom cijelog dana tvori Klanjcu glavni trg. Samo odavle je vidljiv ujutro i nagnuti nebosklon nad ulicom Kotarskog suda, o podne vidljiv je i strmi tamnomodrinebosklon nad Japicom vrhom krovova sjeverne strane trga, a kasno poslijepodne očit je i spušteni narančasti nebosklon nad Svetom Marjetom i Cesargradom. I za najžešće žege kolovoza tu pred kućom cijeloga je dana postojana hladovina.

No ako je trg odavle i najpregledniji, odavle je i najočitije kako je prisno srasao s Mihanovićem kojega je godine 1910. primio u sebe. S tim je spomenikom sav prostor dočekao i svoje dovršenje, a doživio je i svoje zasićenje. Uz njega ne možemo zamisliti još nekakvu tečevinu ovoga trga.

Mihanovića okrutno sunce ljubi cijeli dan. Ali u raz-

mještaju trga položaj mu je i nekakva sredina. Trg kao da je nekakvi nagnuti amfiteater kojemu je južna strana promjer. Unutar tako nazretog polukruga Mihanovićevo se poprsje diže s podnice jednoga manjega polukruga koji je jugu otvoren. Nema dakle svoja leđa samo poprsje kao djelo kiparevo. Plečato je i postolje koje poprsje nosi. I dok samo poprsje nema ruku, rukohvatno je postolje. Ono svoje ruke širi i pruža ih prema svakome tko prilazi Mihanoviću od juga. Vrsno djelo kipara vješti arhitekt nije samo izdigao nego ga je smotreno dopunio. Uvažavajući kipara kao da je htio kazati: neka nadahnuti pjesnik zakrili svakoga tko mu pristupi i neka obrli i sav svoj narod ako ga pohodi.

A iskazano je to vrlo jednostavno. Kamenom ogradom iz koje kao iz punoga parapeta izrasta i postament poprsju, pa i pjesnik sam. Kao pjesnik one ljubavi koja priznaje sebi granice jedino u narodu, a ne u nekoj zatečenoj državi. Jer država je svaka nekakav krug zatvoren. A narod je, evo ga, polukrug otvoren. Nekakav hajd' u kolo.

Taj polukrug sprijeđa nadižu dvije stepenice. U tom polukrugu prilikom otkrića spomenika godine 1910. nađe se tek nekoliko vijenci, vijenci dovoljni za narod rastrzan u nekoliko zemalja – pokrajina. Još četiri bora zataknuta u taj polukrug bijahu za pjesnika Mihanovića već i odviše zelenila. U krajevima ograde umjetnik je predivio udubine sasvim dovoljne za dva aloja.

Što je ovim spomenikom prije toliko godina bilo zakorijenjeno u Klanjcu, to je bila naša najbolja umjetnost, umjetnost jednoga razdoblja kad se u nas još znalo i graditi spomenike i postavljati kipove. No u Klanjcu je to s Mihanovićem tako dobro provedeno da ovaj spomenik teško možemo protumačiti kao djelo samoga kipara. Makar taj kipar bio i Frangeš mimo kojega je već sazrijevaao Meštrović.

Samo koju godinu ranije Meštrović je postavio svoj Zdenac života ispred Hrvatskog zemaljskog narodnog kazališta u Zagrebu. Svojim Zdencem Meštrović je svakako zasjenio djelo Frangešovo u Klanjcu, no zasjenio ga je svakako udjelom i arhitekta koji je njegovu Zdencu oživotvorio najbolju ogradu života.

¹² U svojoj vrijednoj knjizi *Frangeš Mihanović, Biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti*, Zagreb 1954, književnica Zdenka Marković izvještava da je krajem 1908. godine jedan novinar pohodio Frangeša u njegovu ateljeu i uz ostalo i zabilježio da je već tada sred ateljea na umjetnikovu stalku za modeliranje vidio gotov glineni model za Mihanovićev spomenik u Klanjcu (P. S.: *U atelieru Frangeša Mihanovića*, Narodne novine od 24. XII. 1908, br. 297). Premda je iz tog navoda vjerojatnije da je kipar potkraj 1908. držao na svojem drvenom stalku u smanjenom mjerilu izmodelirano u glini jedino poprsje pjesnikovo, a ne i sve ostalo, tumači tu vijest Zdenka Marković ipak ovako: *Skica za Mihanovićev spomenik, koja je već definitivno gotova stajala u sredini ateliera, bila je i centar njegov: na kamenu stupu stajalo je poprsje pjesnika Mihanovića ukomponirano u okoliš, kojemu je spomenik bio namijenjen, – glavnome trgu u slikovitome, zagorskom Klanjcu.*

Ima li spisateljica Frangešova životopisa pravo, tad je Frangeš najprije pristupio izradi makete spomenika zajedno čak s cijelim trgov i nije krajem te godine još nikako imao potanje razradeno samo poprsje, pa mu rad na tome ne valja ni pripisivati u tako rano doba, nego vremenom tek nakon godine 1908. Dakako da je u tom slučaju, i najvjerojatnije, kipar cijeli spomenik odmah razradio sam, pa mu naknadno i nije više trebalo za to nekog pomagatelja.

Već se dugo pomišlja da je Meštroviću pri ugrađivanju Zdenca života u trg Kazališta bio pomagatelj Viktor Kovačić i da je tek suradnjom obojice najsretnije ozbiljen taj zdenac kojemu ćeš zaludu tražiti ravnoga i u samome Beču, u kojemu su i Kovačić i Meštrović studirali. No podjednako nije ni u Klanjcu lako shvatiti cijeli spomenik Mihanoviću sudjelovanjem isključivo Frangešovim. I tu je jedan arhitekt od oka možda morao šegrtovati kiparu da sred trga u Klanjcu izraste tako usklađene arhitekture i skulpture, a s njim i s njima i s trgov usklađeni spomenik¹².

U napasti smo da reknemo da je spomenik Mihanoviću čak i s prirodom iznimno dobro usklađen. Ne samo s prirodom kao krajolikom (jer trg u Klanjcu jest i to) nego i s čovjekom kao izdankom prirode. Jer kipar je pjesniku dao mjere tek ponešto nadnaravne, a i arhitekt se tome priključio, a da obojica ipak nikako nisu izdigla pjesnika himne kao nekog heroja nad svakog drugog čovjeka, pa i nad cijeli narod. Pa ipak: uza sve te zaslužene pohvale izrečene suncem obasjane spomeniku, valja nam se zapitati: je li i ovako uspjele predočeni i trgov kao plaštem ogrnuti pjesnik Mihanović na sebi pravome mjestu?

Kad je godine 1861. već ostarjeli Antun Mihanović Petropoljski kao gost grofa Erdödyja preminuo u Novim dvorima, tijelo mu bje preneseno u najbliže groblje u dnu Klanjca i u tom groblju sahranjeno. Tako se i ovaj prepoditelj nije odmah našao na nekom poznatijem počivalištu. Premda se za njega našlo mjesta nedaleko od ulaznih vrata groblja, taj položaj nije bio najsretniji. Natpis nadgrobnog spomenika nije mogao biti okrenut njemu

Neposredno po otkriću gotovog spomenika u Klanjcu dana 7. kolovoza 1910. godine u *Vijencu*, kao prilogu *Obzora*, dopisnik tih novina objavio je svoj razgovor s kiparom. U tom razgovoru Frangeš je dao novinaru nekoliko zanimljivih iskaza. Kao prvo: da nije on sam došao na zamisao spomenika Mihanoviću u Klanjcu, nego jedan poseban odbor. Kao drugo: da je spomenik počeo izrađivati tek godinu dana ranije (a to bi bilo nekako tijekom ljeta godine 1909.) i da je izliven u domaćoj ljevaonici za broncu u Zagrebu. U toj prilici Frangeš tako nehotice samo svoje poprsje Mihanovića naziva spomenikom. I navodi dalje da mu je postament izrađen od istarskog mramora, kao da ga je radio netko drugi. Ipak na pitanje novinarevo *A što ste htjeli da prikazete sa spomenikom?* Frangeš je dovršeni spomenik punim pravom ocijenio ovako: *Spomenik je jedan veliki stup na kojem je u prekonaravnoj veličini pjesnikova busta, a zamišljen je Mihanović kao idealista, koji u našoj domovini vidi da je lijepa...*

Za mogućnost da je Frangešu godine 1910. ipak Kovačić pritekao u pomoć pri razradi cjeline spomenika, govorilo bi slijedeće: čitave prve polovine te godine Kovačić je bio zauzet izradom nacrtu za Frangešovu vilu na Rokovu perivoju u Zagrebu i u svibnju te godine završio je te nacрте. Na osnovi njih Frangeš je 13. lipnja mogao zatražiti građevnu dozvolu za vilu. A početkom kolovoza slavi se otkrivanje spomenika Mihanoviću u Klanjcu. Oba umjetnika imala su dakle tijekom godine 1910. obilno prilike za razgovaranje i o toj zadaći. To vjerojatnije što je Frangešu moralo biti poznato da je Kovačić godine 1905. pritekao u pomoć Meštroviću pri postavljanju njegova Zdenca života pred Kazalište u Zagrebu.

Ipak ne dovodimo ovdje Kovačića u vezu sa spomenikom Mihanoviću u Klanjcu prvenstveno sa željom da Kovačiću proširimo katalog radova za još jedno njegovo djelo, već to činimo zato da tom mogućnošću istaknemo vrsnoću arhitekture u tom radu Frangeševu. U sastavu Mihanovićeve spomenika na glavnome trgu u Klanjcu arhitektura je tako zrelo i zasnovana i ostvarena da bi mogla biti i Kovačićeva, a ne samo Frangešova.

samome, nego je morao biti obrnut došljaku na groblje da ovaj ne previdi Mihanovića.

No bitnije je nešto drugo: Mihanović se ovako s jednim svojim spomenikom mnogo ranije našao u Klanjcu pa nije naodmet zapitati se kojim je povodom i čijim zalaganjem Mihanoviću godine 1910. podignut još jedan spomenik u Klanjcu. Zar su pedesetak godina nakon Mihanovićeve smrti Klanjčani na Mihanovića kao na svojega sumještanina bili već tako zaboravili da ih jedan spomenik Mihanovića više nije dovoljno podsjećao na njega? Ili su se, i uz grobni mu spomenik, Mihanovića bili već tako odrekli da im je još jedan spomenik Mihanoviću postao potrebnim da mu se posve ne odaleče?

Dizanje i drugog spomenika jednom čovjeku prisutnom u malenome mjestu ima svoje opravdanje samo ako on u tome mjestu baš nikakva spomen-traga nema. To nije moguće opovrgnuti pozivanjem na neki veći grad i na njegovo pravo i na drukčije ponašanje. Pjesnik i pisac August Šenoa ima svoje poprsje na vlastitu grobu unutar Mirogoja. Ipak August Šenoa ima opravdano još jedno svoje poprsje i u Donjem gradu, a i u gornjem gradu Zagreba. Budući da veći grad drukčije ophodi sa svojim grobljem (ili s grobljima kad ih ima više), on se i češće umije odalečiti velikanu. Da mu se i prekomjerno ne udalji, nekim pravom poduzima određene mjere protiv svoje kratke pameti. Ali ako se maleño mjesto dađe na takve postupke, kako to shvatiti?

Tko bio da bio uoči godine 1910. pokretač smještaju poprsja Mihanovića na glavnome trgu u Klanjcu, taj spomenik je uspjelo umjetničko djelo i danas više ne bismo pristali da se ono premjesti bilo kamo drugamo. Jer ono se s trgov u Klanjcu srodilo.

No bit će da je trg u Klanjcu još i nakon toga barem neko vrijeme služio sajmarima i vjerojatno najviše stoga da se poprsje ne ošteti dobio je dovršeni spomenik oko sebe ogradu. U tom naknadnom željezu oko Mihanovićeve spomenika želju za čuvanjem Frangešova djela odaje i nastojanje da se toj ogradi dađe umjetnički biljeg. No potrebno je da ogledamo u kojoj je mjeri to uspjelo.

Ta obrana pjesnika sastoji se od providnih arkada upisanih u prozirna pravokutna polja. Svaka arkada

obuhvaća po jedan stilizirani cvijet. No ima u toj arkaturi cvjetova koji su arkade i nadrasli, pa iz arkada strše. Gdje sprijeda dvije arkade pripadaju vratima ograde, dva cvijeta su se osobito uzdigla. Dakle s obranom spomenika svakako se još i nešto drugo htjelo: i mimo poginulih aloja u njegovoj kamenoj ogradi, i mimo svakog drugog cvijeća koje vene podareno pjesniku još i umjetnim cvijećem počastiti velikana.

Ali ta bravarija dižući se iz jednog ružnog vlastitog postolja nasumce je obuhvatila još i dva Mihanoviću iz same ljubavi primaknuta kandelabra. Ti kandelabri od lijevana željeza trebali su držati ostakljene lanterne. Ako načas i zanemarimo umjetničku razinu svih tih dodataka, razinu znatno nižu od razine samog spomenika, ne možemo sasvim skinuti oka ni s proturječja stila spomenika i stilistike svih tih dodataka. Dodani kandelabri na jedan način, a naknadna oграда na drugi, poniješe obilježje neorenesanse¹³.

Već za posljednjeg desetljeća devetnaestog stoljeća u najistaknutijim građevinama stil neorenesanse zamjenjivaše stil neobaroka, a onda se krajem stoljeća secesija i jugendstil pobuniše protiv svih dotadašnjih stilova i naglo dokrajčiše i dugotrajnu vladavinu neorenesanse i kratkotrajno vladanje neobaroka. Dakako sve se ovo temeljitije odigralo u nas u Zagrebu negoli bilo gdje drugdje, no kako tada u tim zbivanjima ipak sudjelovahu i naši manji gradovi i manja mjesta, očitivalo se to i u Klanjcu. Spomenikom Mihanovića nije više niti Klanjec dobio za svoj glavni trg nekakvo čudo neorenesanse ili neobaroka. Ali kandelabrima i željeznom ogradom uz taj već ograđeni spomenik on je iskazao sklonost da se vrati jednome od tih stilova i ustraje uz njega. A to je dopušteno tumačiti samo kolebljivošću takva tišeg utočišta umjetnosti u kojemu se nije u vijek najbolje znalo koliko je i u Zagrebu sat, ako bi se satovi na tornju fratara zaustavili¹⁴.

Ipak ovo danas naknadno ne bi bio najkrupniji naš prigovor željezu oko Mihanovića. Kad bi se danas te naše jednoč prave i prve umjetnike Mihanovićeve spomenika u Klanjcu moglo zapitati čemu su se oni nadali oko dovršenog Mihanovićeve spomenika, oni bi zasigurno odgovorili da su se nadali samo jednome: prije ili kasnije kaldrmi ili kamenim kockama po svemu trgu oko spomenika. Klanjec bi se tako domogao i nekakvog svojeg obrazovanijeg života na trgu, a i prisnijeg odnosa s pjesnikom.

No između prvog i drugog svjetskog rata mjerodavni u Klanjcu očito nisu mislili tako. Oni su sred trga gledanog i dalje kao sajmište radije smogli novaca i za kandelabre i za ogradu. Ali zato kad naknadno ipak odoše s trga grubi sajmar, sred izderanog i prašnjavog trga nježna oграда i vitki kandelabrići poprmiše i jedno novo značenje, značenje jedne ograde samo Klanjca od Mihanovića.

Gdje si ikada sreo javni spomenik nekome pjesniku uz koji izgaraju kandelabri? Ni na svojemu grobu u Klanjcu nije Mihanović nikada imao svjetiljaka. Ispravno! Jer svaki je pravi pjesnik svojemu narodu krijesnica koja pogotovu nakon svoje smrti svijetli narodu samo još svojim stihovima. No vrlo Klanjčani su uz Mihanovićevo poprsje na svojemu trgu desetljećima držali potrgane svjetiljke kao da je to poprsje Mihanoviću nadgrobni spomenik, a trg nečije groblje koje oni sami napustiše!

¹³ Kao dokaz podrijetla ograde oko Mihanovićeve spomenika iz samoga Klanjca vidi svjedočanstvo: I. O: *Željezna oграда oko pjesnikova spomenika*, Kaj, III, Zagreb 1979 – *Po dragome kraju, Klanjec*. Tu se navodi ime bravarskog obrtnika, rođenog u Klanjcu, koji je bio izučio bravariju kod bravarskog majstora u Klanjcu i prišio ogradu Mihanovićevu gotovu spomeniku.

¹⁴ Godine 1905. zavadili su se općinari i franjevci u Klanjcu jer su satovi na tornju crkve bili stali. Općina je zahtijevala od franjevaca da dopuste neka se stroj satovima popravi, no franjevci su htjeli da općina satovima tornja nabavi novi stroj. S narednom godinom 1906. došlo je ipak do sporazuma. Na trošak općinara jedan hromi urar iz Karlovca popravio je satovima stroj.

No već godinama satovi na tornju opet stoje. Ali između općinara i fratara nema više spora oko vremena u Klanjcu. Franjevci se drže jednog sata iz godine 1739. u hodniku svojega samostana. O tome vidi: Paškal Cvekan, franjevac *Franjevački samostan u Klanjcu, Povijesno-kulturni prikaz prisutnosti i djelovanja franjevaca u Klanjcu prigodom 350. godišnjice dolaska franjevaca u Klanjec (1632–1982)*, Klanjec 1983, strana 101.

Iako je to zabuna koja se nekom prvaku naroda uvijek može dogoditi u manjem mjestu, biva to ipak samo uz jedan uvjet: da i Zagreb na svojeg preporoditelja u takvu mjestu zaboravi. A zaboravi najviše iz jednog razloga: što je jednoč pritekao Klanjcu da taj dobije i drugi spomenik Mihanoviću, umjesto da taj drugi spomenik zadrži za nekakav vlastiti trg. To više što brižni Zagreb Mihanovića ne čuva uz ostale preporoditelje u arkadama svojega Mirogoja.

No nakon drugog svjetskog rata sa svojim glavnim trgov pogotovu se našalio i Samobor, a svojem glavnom trgu narugala se i Požega. Tih novijih ispada diljem Hrvatske mogli bismo nabrojiti i više. A u biti svi su jedno: namjerno ozelenjivanje one javne površine u trgovištu ili gradu koja je do jučer služila najživljem skupljanju ljudi, njihovu susretanju, živahnom razgovaranju, dogovaranju, čak i međusobnom sklapanju poslova, a pokatkad i zajedničkom donošenju nekih krupnijih odluka.

Ta uloga i ta važnost trgu, dobro znana već starim Grcima agore i starim Rimljanima foruma, održala se u gradovima Zapada sve do u naše dvadeseto stoljeće. U nas je bila zatomljena jedino u varošima Vojne krajine, jer je u njima glavnu riječ imala vojska. U Petrinji, Novoj Gradiški, Bjelovaru, Vinkovcima, nepograđenu sredinu mjesta zauzimalo je odmah zelenilo. U takvome parku nedjeljom bi svirala i glazba vojnika, a kad bi ta odmarširala, središte parka zauzimahu nedužnije odjeveni gradski glazbenici, ponegdje i s paviljonom ko kišobranom sebi nad glavama.

Ta se svirka oduvijek rado slušala, ali uz takve glasne trublje, zvonke činele i gromovite bubnjeve glasnome razgovaranju stanovnika nikad nije bilo najbolje prilike. No i bez žamora glazbe i samo zelenilo uvijek i svugdje učilo je ljude nekakvom tišem ophođenju, pa čak i šaputanju. Tako su šisanu travu, zalijevano cvijeće, ukrasno grmlje i obrezivano cvijeće oduvijek svojeglavo shvaćali i svojatali za se pogotovu mladi ljudi.

Nakon rata znatan dio glavnoga trga i u Klanjcu je pokrila zelena povlaka i obuhvatila je sobom i Mihanovića. Ali za jednu skulpturu nikako nije svejedno kako se ona javno brani. Stoji li unutar nekoga parka ili trga. Iz travnjaka, iz grmova, iz drveća ona se drukčije ophodi s ljudima, pa je ovisno o tome pokatkad i čitav narod krivo prihvaća ili je uopće ne shvaća. Poneka plastika iz zelenila obraća se tek malobrojnim šetačima (katkad i samo pojedincu) ako je to tako udešeno. Nešto drugo hoće od ljudi kip u opljevljenom prostoru, nešto drugo skulptura na pometenoj površini. Da se uvjerimo u to, ne treba nam put čak do Rima, do njegovog gordog Campidoglia, ili sve do Pariza do njegovog razmahanog Trga de la Concorde. Siđemo li s autobusa u Klanjcu, uvjerit ćemo se odmah kako je poslijeratno sijanje trave i sadenje grmova sve do pjesnika te opkoljavanje pjesnika još i živicom Klanjcu uprskalo glavni trg. A opkoljenom pjesniku himne postalo je i nekakvom poukom, koja ga kao Mihanovića nije dostojna.

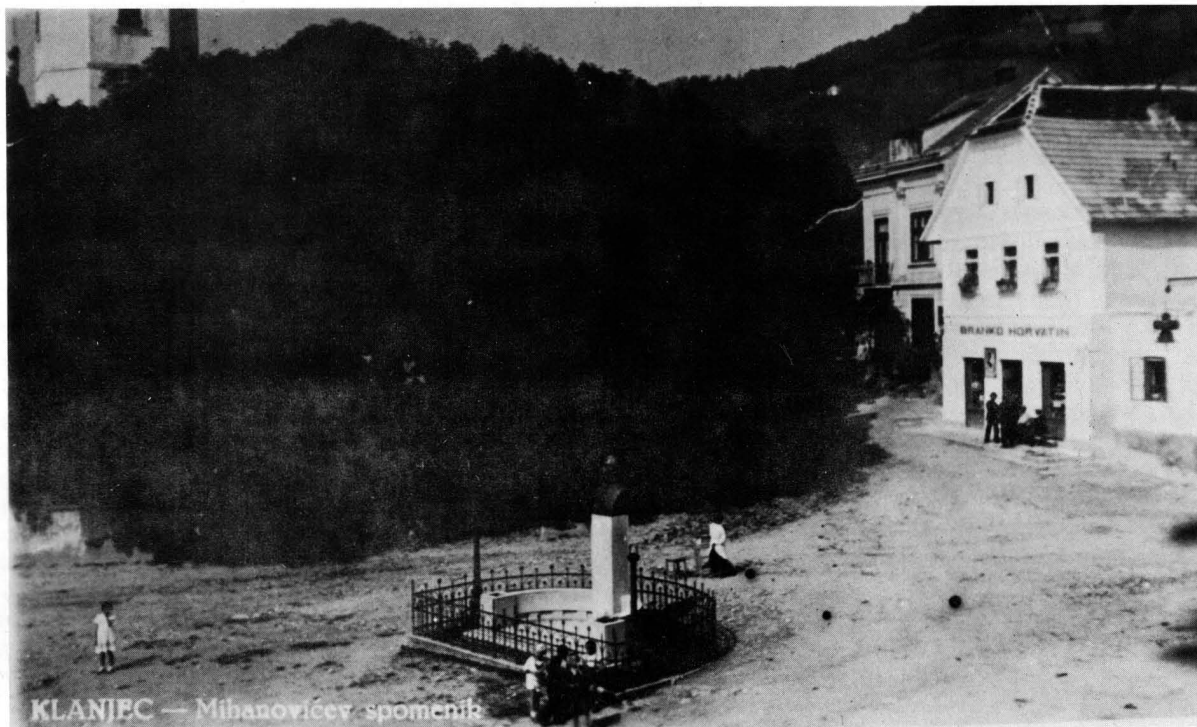
Kad je godine 1976. u ozidani voćnjak franjevac stupila nova zgrada Galerije Augustinčića, u domašaju staroga središta i staroga srca Klanjca našla se i ta galerija¹⁵. U ovome napisu već smo napomenuli da ogradni zid tome voćnjaku valja smatrati zapadnim rubom najvišem predjelu Klanjca. Jer granice srcu nekoga mjesta nikada nisu pročelja zgradama koje opkoljuju neki trg. Punome srcu uvijek pripadaju i cijele te zgrade, ali i dvorišta im i vrtovi. A gotovo uvijek i sve najbliže ulice trgu.

Ozidani je voćnjak fratara gotovo trista godina bio sa samostanom jedno. Srcu Klanjca najtiša klijetka, oaza sjenokoše ispod rodnih krošanja. Odvojak autoceste naširio je taj prostor i dio voćnjaka s Galerijom, odvojio je od samostana. Ipak još uvijek tu vladaju prisni odnosi, to prisniji što se samostan s pridržanim dijelom voćnjaka nije dolično ogradio od odvojka auto-ceste. Taj ostatak voćnjaka franjevci su pretvorili sebi u dvorište i orubili su ga drotom, a da tu nakaradu ublaže posadili su uz žicu borove.

No uz jedan ponosni samostan iz baroka nitko to ne očekuje. Redovnici se u nas nikada nisu opasivali žicom, i samo ondje gdje su redovnici jednom morali napustiti neki samostan, raspojasani župnici sadili bi oko njega borove. Vidi Remete! U Klanjcu je poželjna što skorija sječa i te crnogorice, ali i zamjena žice zidom, jer je nezgrapno da se jedan samostan od triju strana svijeta brani zidinama, a na četvrtu ophodi s njime žicom preko koje se koješta vidi, a ništa ne čuje jer smetaju tome i betonski stupovi. Što bi i prema zapadu vrhom potrebnoga zida samostanu u Klanjcu smjelo šiknuti u vis, to bi mogla biti samo bjelogorica. Nikakvi kočoperni vršci jelama ili omorikama. Uostalom nisu li već jednom u višestoljetnoj prošlosti ovoga samostana ulogu njegove zaštite od požara odigrali jablanovi? Dakle?

No starome, danas negdje i pretihome i preglasnome srcu Klanjca pripada svakako i ulica koja se od glavnog trga provlači za ledima crkve i samostana. Ona je danas Galeriji i najkraća spojka od zgrade uprave do zgrade izlaganja. Taj skroviti kolnik koji se iza crkve diže spušta se iza samostana. Nekoć kaskajući i dalje, on se verao vinogradima mnogih Klanjčana i stizao je čak do ruševnog Cesar-grad. No otkako je odvojak auto-ceste staroj ulici zbrisao nastavak, stranac koji navrati u Klanjec mora ga tražiti. Ali to nije najveća nevolja toga staroga drumca. Ona je u znatno višoj razini njegova okrajka i u znatno nižoj razini novoga odvojka. Na njihovu susretu strminom stare ulice teško je zakočiti kola ako odvojkom primiču kola koja imaju prednost. S propisima današnjeg prometa nikako nije u skladu da se tako skromna uličica strmoglavljuje na prilaznicu mjestu. Razlike bi im valjalo svladati stepenicama. Tako bi pješacima bilo omogućeno da od sjevera dvosmjerno zaobilaze samostan i crkvu, a vozačima da to čine samo jednosmjerno. Oni bi se morali vraćati trgu da izidu iz te ulice. A nove stepenice na kraju te ulice trebalo bi povezati sa zakretom zida franjevcima i

¹⁵ Slavica Marković, *Potreba i opravdanje Anala Galerije Antuna Augustinčića u Klanjcu*, Anali Galerije Antuna Augustinčića 1, Klanjec, 1981.

Klanjec, pogled na glavni trg sa spomenikom pjesnika Antuna Mihanovića, rad kipara Otona Frangeša iz godine 1910. Razglednica iz vremena oko 1930. godine, izrađena na osnovi fotografije nepoznatog fotografa, izdana nakladom nepoznatog nakladnika.

oboje izvesti na osnovi jedinstvenog nacrtu arhitekta. Samo tako bio bi starome središtu Klanjca na toj strani povraćen zbrinuti izgled.

I tako nas i srce Klanjca uči što je to pravilno čuvanje spomenika. Nikako i nipošto spomenicima nekoga kraja ili mjesta tek zgojni popis, spisak manje-više pustog nabrajanja spomenika. Spomenici su ona stvorenja koja svugdje nešto i tvore i tek po tome nekome i jesu što jesu. A pravilno održavanje i čuvanje spomenika zato je i uvažavanje i pravih im odnošaja između sebe. Da bismo im poremećene odnošaje uspostavili, moramo pokatkad neki spomenik razgrnuti do prave vidljivosti, a drugi utišati.

¹⁶ Od 22. prosinca 1976. do 8. siječnja 1977. u prostorijama Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu održavala se izložba razglednica naših gradova, ali i manjih mjesta iz unutrašnjosti zemlje. U katalogu te izložbe, katalogu naslova *Stare razglednice gradova središnje i istočne Hrvatske* veli o tome Nela Schmidichen: *U zbirci starih razglednica Nacionalne i sveučilišne biblioteke posebno značenje ima skupina razglednica gradova Hrvatske na prijelomu iz 19. u 20. stoljeće. Kako je fotografska dokumentacija iz toga vremena vrlo oskudna, te su razglednice autentičan dokument tadašnjeg stanja gradova i naselja, koji su u toku vremena promijenili svoj izgled. Zbog toga te razglednice znače dragocjen materijal za područje konzervatorske i urbanističke službe, isključivo dokument za sistematsku obradu povijesne profilacije naših gradova. Na kraju svojemu izlaganju taj katalog donosi i *Popis gradova prikazanih na razglednicama*, gradova zastupanih na toj izložbi. Među njima navodi se i Klanjec. To je u nas bila vjerojatno prva izložba koja je s nekoliko izložaka upozorila na starije razglednice iz Klanjca.*

A po tome je svako pravo čuvanje spomenika upravljanje i nekakvim orkestrom. A pravilno upravljati nekim orkestrom umije samo onaj tko pravilno umije čitati partituru koju spomenici jednoga kraja ili mjesta tvore kao notni znakovi jednoga osobitoga pisma. Čini nam se da Klanjec još nitko nije pravo ni načitao, a kamoli da ga je tkogod pravilno pročitao. I zato danas još može biti prepirke o tome je li nam Klanjec više neka vedra opera ili nam je samo nečija popijevka s odzvicima »*Lijepe naše*« ili nam nije čak ni to nego tek kraći umotvor za jedan natmureni zbor tamburanja. No za naše oko još je prerano Klanjcu tražiti poletnog maestra. Klanjcu valja pronaći i sačitati note.

A klanječkih nota kao da imade razbacanih baš kojekuda. Nešto ih drže i franjevci u Klanjcu, neke čuva i Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, na nekima čvrsto sjedi i Arhiv Hrvatske, a neke možda premeće i Općina. No na najtvrdim notama o sebi još uvijek najsigurnije sjedi neosporno Klanjec sam. Te note su njegove zgrade, njegovi prolazni spomenici.

Raspredajući o Klanjcu, pridružili smo ovdje svojem izlaganju i nekoliko starijih razglednica Klanjca kao ona svjedočanstva koja su oduvijek težila da svakome kraju, gradu ili mjestu zamijete i zabilježe ovu ili onu pojedinost u njegovu izgledu. Ta vrlina razglednica već je odavno prepoznata, pa je i u nas priznata¹⁶.

Zato i u nas i knjižnice i muzeji skupljaju stare razglednice. Ali da su razglednice nekoć i drugdje i u nas imale i jedno krupnije značenje, to se u nas nekako još pravo ne pronađe. Posebice ne pogledom na manja mjesta

Zagorja. Zato ćemo ovdje pokušati nešto kazati o tome. I to s namjerom da upravo razglednicama Klanjca od jučer i prekjučer istaknemo to neuvaženo značenje.

Otvorena dopisnica koju jednostrano resi slika i koju Hrvati zovu razglednicom (Česi je zovu pohlednicom, Nijemci Ansichtskartom, a Francuzi joj nadjenuše ime carte postale) bila je nepoznata davnijoj prošlosti. I u Zagorju se još uvijek tu i tamo pronalaze mnogo starija pisma naših ljudi, pisma koja su nakon potpisivanja i oni presavijali i pečatili voskom. Te davnije pošiljke još nisu poznavale omotnice ili koverte, a niti poštanske marke¹⁷. Kad se uvela omotnica, pečat na njoj s vremenom je izgubio svoje značenje, ali zato je važnost marki podrasla i do danas se održala. No i onako i ovako, opremljeno pismo oduvijek se nastojalo zaštititi od svakoga osim od onoga kome je bilo namijenjeno, pa je i naslov na vanjštini pisma odvajkada imao svrhu da sadržaj pisma stigne jedino u prave ruke.

Dopisivanje otvorenom kartom uvriježilo se tek u odmaklome devetnaestome stoljeću, a kad se to dogodilo, brzo su se počele javljati i prve slike na naslovnoj strani tog novog iznašaća međusobnoga ophođenja. No već doskora slika je prešla na poledinu dopisnice i tu joj je ugled tako ojačao da pogotovu danas oslikanu stranu razglednice svi smatramo njenim licem, a naslovnu joj stranu ispisujemo, uvjereni da joj šaramo leđa.

A to možda i najbolje iskazuje zamašitost likovna prikaza razglednice čijeg značenja još uvijek nismo potpuno svjesni. Što je dakle taj prikaz kao prikaz nekoga mjesta, ako mu nije samo zapis izgleda, izgleda nama poznatog ili nepoznatog? Ovom prilikom određi ćemo se svake šire rasprave o mogućem prikazu još i koječeg drugog na starijoj i na novijoj razglednici.

Da se približimo tome, moramo uvažiti da je izumu razglednice prethodio izum fotografije kao uhvaćene no ustaljene slike nekog predmeta, a da je iznašaću razglednice uslijedio pronalazak filma kao domašaja uhvaćene pokrenute slike. Razglednica koja je krajem devetnaestog stoljeća zajedno s pisanom riječju iznebuha počela prenositi u daljinu izgled i cijelih krajeva ili samo dijelova im, pa i čitavih gradova ili opet samo predjela im, a onda izgled i pojedinih istaknutih građevina brzo je stekla osobito značenje u životu naših predaka. O vremenu naših djedova i baka, pa čak još i očeva i majki, nije moguće iscrpno suditi bez razglednica kojima su se služili. No i to je još uvijek razglednicama uvažavanje samo nekakvog šireg kulturno-povjесnog značenja.

Da ukažemo na nešto tananijeg sadržanog razglednicama, neće biti na odmet da ovdje spomenemo još i kamo i kako su naši prethodnici pohranjivali tolike razglednice svojega dopisivanja, voljenoga čestitanja i međusobnoga pozdravljanja. A to će nam odmah odati kako su još i naši stričevi i naše tetke imali mnogo više vremena za međusobno dopisivanje negoli što od svojega vremena krademo za to mi koji, da bismo se dosegli, posizemo radije za slušalicom telefona. No zato će od našeg međusobnog ophođenja i nama samima i našim potomcima ostati mnogo manje tragova. To će uglavnom biti istrošene žice na dotrajalim stupovima ili pod zemljom. Iz njih će naši unuci moći malošto doznati o nama.

Za razliku od tog našeg sebeljublja preko telefonske žice, od razglednica svojega dopisivanja naši preci već i sami imadahu mnogo. Primljene razglednice ulažu u naročite albume i iz tih albuma gledahu ih rado još i tada kad im pisani sadržaj očuvanih razglednica više nije govorio mnogo. No nošeni likovnošću razglednica, oni su razglednice i čuvali i sabirali i trudili se da im iznađu i naročiti sustav i raspored. Tako je i u našim stranama u gotovo svakoj obitelji postojao barem jedan krupniji album kojim su se ukućani i ponosili i rado ga i gostu pružali na ogledavanje.

Ali onda se odjednom sve to počelo remetiti. Najprije poplavom amaterskog fotografiranja. U mnogoj porodici s vlastitom kamerom albumima starih razglednica u kući počeli su se pridruživati i noviji albumi snimaka uslikanih od samih ukućana. A s javnom pošasti filma počelo se i sve češće odlaziti od kuće u kinematografe. Nakon toga se nije zagledavalo kod kuće u bilo kakve albume, a pogotovu u one razglednica jednog minulog vremena. Na to se požurio i drugi svjetski rat da u mnogobrojnim porodicama zauvijek utamani ukoričena čuda starih razglednica. A kada je nakon rata u kuće naših ljudi nahrupila još i televizija, ostarjele albume »ansichtskarata« odrasli stadoše prepuštati dječurliji da ih razvuku. Mnogi rastrzani albumi završise tako u kantama za smeće.

Tako su nam razglednice, pogotovu one starije, postale rijetke. Knjižnice i muzeji htjeli bi ih se sada dočepati, ali i od tih ustanova neke još uvijek krzmaju sabiranjem razglednica, jer ne znaju kako da ih izlože. Svaka izložena razglednica ostaje izložak malen, a mnoga i neugledan. U vitrini razglednica je izložak i oslabljen, a sa zida ne doima se baš nikoga. I ni u kakvom prostoru nije razglednici moguće iznaći čvršći položaj iz kojega bi ophodila s prostorom, a po njemu i s čovjekom. Jer slika svake razglednice bila je oduvijek slika nekakva putovanja, putovanja iz mjesta u mjesto, putovanja iz nečijih ruku u nečije ruke, a onda još i u rukama bila je s čitanjem predmet i gledanja samo iz ruku. Pa i kad je naknadno dobila svoje mjesto u albumu, još i iz albuma bila je s albumom predmet okretanja i gledanja jedino iz ruku.

Pokrenutosti i pokretljivosti te okretne slike moramo postati svjesni. Tada ćemo shvatiti zašto muzeji i knjižnice, neskloni da svoje razglednice uručuju svojim posjetiocima, ne mogu nikako iznaći pravi način dovođenja razglednica pred njihove oči. Ljudi ne vole milovati razglednice jedino očima, a ruke držati u vlastitu krilu ili na vlastitim leđima ili nekome drugome na ramenima. Da bi ogledao razglednicu svatko za razglednicom prstima posiše, iz šaka je čita i samo iz ruku je shvaća.

Budući da su razglednice oduvijek težile rukama koliko i očima ljudi, naklada i do nekoliko tisuća primjeraka razglednicama nikada nije obarala vrijednost. A sabiranjem vrijednost je razglednicama postojano i rasla i nikada nije bila izvrgnuta jačem kolebanju na osnovi

¹⁷ Opširnije govori o tome Josip Matasović u svojoj knjizi *Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege*, Zagreb 1923.

Klanjec, pogled na glavni trg sa spomenikom pjesnika Mihanovića, rad kipara Frangeša. U pozadini šetalište s početka 20. stoljeća i franjevačka crkva iz 17. stoljeća. Razglednica iz vremena oko 1930. godine, izrađena na osnovi fotografije Đure Griesbacha, izdana nakladom Griesbacha i Knausa iz Zagreba.

nekakve promjene općega ukusa. Time se sudbina slika na razglednicama oduvijek odlučno razlikovala od udesa slika slikanih na daskama ili na platnima. Ovima je umnožavanje jačalo samo poznatost, ali im je uvijek i potkapalo vrijednost, a sabiranje tih slika podlijegalo je različitim utjecajima.

I tada kad su slike daščane i platnene podloge u muzejima i galerijama najpromišljenije raspoređene, lako nas zbunjuju i zamaraju. No ispremiješane razglednice izluduju nas. Ta moć temelji im se na jednom svojstvu: prosječna razglednica ne želi nam biti tako temeljiti i duboki iskaz o predmetu svojega prikaza kao što nam to nastoji biti uljena slika slikara ili kameni kip kipara. U pravilu prpošna, razglednica ne iščekuje od nas ni toliku sabranost prihvata, a ni toliku dužinu trajanja primanja. No u tome se krije i najveća opasnost: da razglednici, pogotovu naknadno, posvetimo i premalo vremena očima te je i prehitro odgurnemo od sebe rukama. Uz takvo ponašanje može nam vrijednost razglednice potpuno izmaknuti.

Tko nije poznavalac nego je samo površni znalac slikarstva taj je manje-više uvjeren da je slikarstvo oduvijek bilo i sklono i sposobno prikazivanju svega oko sebe. Takav površni znalac slikarstva ostaje zabezекnut stanemo li mu dokazivati kako to nikako nije istina. Dakako da je danas mnogoga površnjaka još teže uvjeriti kako ni fotografija nije nikada bila nekakav sveobuhvatni prikazivatelj svijeta ili života. Jer otkako je amaterizam fotografiranja naširio vidokrug kameri fotografiranja na veliko obilje predmeta, mnogima se čini da je pogotovu fotografija jedna umjetnost koja ne poznaje sebi granica.

No iako se iz prošloga stoljeća u naše stoljeće broj predmeta snimanja kamerom doista neslućeno umnožio, razglednica nije nikada uznastojala iskoristiti tu raskoš fotografije. A to je lako potkrijepiti primjerima iz svih krajeva svijeta, iz najrazličitijih gradova, a pogotovu iz manjih mjesta. Pa da zato odmah reknemo i što to znači: da je i razglednica jedno naročito sredstvo izražavanja i općenja između ljudi, sredstvo koje nikako nije samo umnožena i slučajno odabrana slika (ni tada kad je toj slici osnovica fotografija), nega da je razglednica mnogo više od toga: među svim iznađenim oblicima ljudskoga ophođenja razglednica je osobito i osebujno sredstvo, ili – kako bi se to reklo danas – medij naočit i naročit.

Evo tome nekoliko dokaza u prilog. Razglednicama svakoga kraja, grada ili mjesta oduvijek je bilo do toga da im barem jednom zahvate i prikažu cjelinu. No podnoj svojoj sklonosti razglednice nigdje nisu sklone zadovoljiti se samo panoramom o nekome kraju, gradu ili mjestu, već mu nastoje iznaći i iznijeti i nekakve osobite predjele. Tako razglednice gotovo u svakome gradu tragaju za značajnijim trgovima i glavnom ulicom, a nastoje mu pohvatati i najuglednije zgrade. Kad razglednice to jednom izvolyšte za se, grčevito se drže tih motiva. Nakladnike razglednica Zagreba vjerojatno više nikada nitko neće uspjeti odvratiti od pokazivanja Zagrebu Glavnoga kolodvora ili Hrvatskoga narodnoga kazališta, premda te zgrade poznaju svi golubovi i vrapci. Tumarajući Parizom može se stranac nakupovati i čitave pregršti razglednica glasovita Eiffelova tornja, ali to mu neće uspjeti sa svakom možda i vrednijom građevinom glavnoga grada Francuzima. Što je ta pristranost svojstvena razglednicama?

To je sklonost razglednica da nam od svakoga kraja grada ili mjesta nikako ne prikažu sve ili bilo što, već od njih ili iz njih prvenstveno ono najprepoznatljivije, pa makar to bilo već i najpoznatije. Uz takve razglednice koje ne mare za ono manje poznato, slabije uvaženo ili čak skrovito postoje mnogogdje razglednice i takve nakane, no one su mnogo rjeđe. Takve razglednice ne računaju s većinom kupaca za se. I doista malobrojni su oni koji se za takvim razglednicama jage.

Htijenje razglednica da svakome kraju, gradu ili mjestu utvrde i učvrste prvenstveno najprepoznatljiviju opću predodžbu, a uz nju i pojedinosti, ali najsvojestvenije i najteže zamjenjive, spitiče se svugdje o činjenicu da obuhvatnih pogleda na mnogi kraj, mnogi grad i mnogo mjesto imade i više, a jedinstvenih pojedinosti mnogogdje još više. I upravo stoga kad razglednice jednom otkriju svoja očista na neki kraj, neki grad i neko mjesto, teško ih se odriču. To se dobro može čitati iz razglednica mnogih naših primorskih mjesta kojima je zbog strmitosti naše obale bilo lakše pronaći promatralište s mora, negoli s kopna.

Ako smo tako sliku svake razglednice jednom prepoznali kao sliku putovanja odnekale nekamo, sliku putovanja od nekoga nekome, dakle kao sliku pokrenutu i kao sliku pokretljivu koja se motri iz drhtavih ruku, moramo je još i prepoznati kao sliku nekakva osobita izbora, sliku i nekakve naročite dojave ili poruke. S tim temeljnim mjerilima prosuđivanja razglednica možemo se sada dati na promatranje i nekih starijih razglednica Klanjca, ne očekujući da će nam upravo one o Klanjcu od nekoć kazati baš sve. No njihovi iskazi i bez rukom ispisanih slova na njima bit će nam vjerojatno dragocjeni.

Već prvih godina našeg stoljeća prodavala se u Klanjcu jedna razglednica najšire panorame Klanjca, a već doskora uz nju i druga panorama Klanjca nešto sužena. Tim pogledima na Klanjec nije bilo lako iznaći očiste, a još teže bilo ga je doseći s onodobnom teškom kamerom fotografiranja. Jer Klanjec je kao Klanjec po svojem položaju oduvijek bio mjesto više skriveno, negoli pokazljivo. Zato se i iz samoga Klanjca ne vide nego najbliži mu bregovi. Jedini pristupačniji osvrt na cjelinu Klanjca pogled je na njega s istočnih strmina Svete Marijete. No taj pogled na Klanjec ne proniče u Klanjčev ustroj. Zato niti fotografi, niti nakladnici razglednica nisu nikada potražili te padine iznad štajerske obale Sutle da s njih uznastoje pokazati svijetu Klanjec.

Po tome razumljivo zašto se oko godine 1900. zagrebački fotograf i tiskar Rudolf Mosinger radije uzverao na strmine Japice, čijeg podnožja se drži Klanjec, pa je s jedne zavidne visine obuhvatio Klanjec poput ptice u letu s daledim vidicima na čitavo zapadno Zagorje i na Medvednicu u njegovu zaledu. Ni s kakvim zakašnjenjem u odnosu na Zagreb, gledan s vrha Lotrščaka ili iz balona Turula, stekao je tako vrlo rano i Klanjec svoju panoramu iz najstrmije visine.

No nije sva draž u ranome nadnevku ovoga goropadnoga pogleda na cjelinu Klanjca. Ima nečeg osobitog i na samome Klanjcu ugledanom ovako vrtoglavo već prije osamdesetak godina. Jednom razglednicom tako uzdignute razine Mosinger je uspio zorno ugraditi Klanjec u temelje

i nekakvog šireg Zagorja, a drugom naviriti se Klanjcu i u njedra. Mosinger je tako vjerojatno kao najprvi uspio i obujmiti jednom jedinom slikom gotovo posvemašnji Klanjec od najistočnijih mu kuća oko glavnoga trga sve do starog danas dokinutog mu groblja. Iz tih razglednica ne razabire se doduše je li uz spušteno raskršće prema groblju već tada u Klanjcu bilo i brojnijih kuća ili su ih za pogled odozgo skrivale krošnje drveća. S širim smještajem u krajolik Mosinger je svakako na udar razotkrio Klanjcu i uži ustroj, i to tako kao što ga još ni danas Klanjcu izblize ni odakle nitko nije u stanju sagledati.

Jednoj drugoj vrsti klanječkih razglednica pripadaju one koje su morale nastati još za prošloga stoljeća, a koje nisu nastojale obuhvatiti sav Klanjec. Bilo im je do toga da Klanjcu predoče tek jedan predio, ali tako da će im prikaz tog predjela ukazivati i na ostalu nedorečenu cjelinu Klanjcu. Jedna od tih razglednica spuštenu je pogled na središnji i najviši predio Klanjca od jugoistoka. To je pogled s rta Brozova vinograda, gdje se tada iz trsja bijelila njegova klijet. Druga razglednica nagnuti je pogled na isti predio Klanjca od sjevera, pogled također iz nečijeg vinograda, možda iz vinograda franjevaca koji su uz druge Klanjčane na padini Japice također posjedovali svoju okruženu klijet.

Ti obuzdani pogledi na Klanjec iz devedesetih godina su i svojevrsni zagledi u najviši Klanjec. Zaviruju i u njegov glavni trg i iznose mu na javu neka osobita svojstva kao prostoru koji je ogrnut i crkvom i samostanom i kućama mještana. No te razglednice najljepše odvajaju i nešto drugo: da same građevine Klanjcu nikad nisu bile sve, već oduvijek i rastlinje između njih. Zato je u tom najizdignutijem predjelu Klanjca oduvijek bilo zamamno vrznanje prostora među zdanjima amo tamo, zdanjima ako i razmještenima po nekom redu, ne po redu odviše krutome.

Samo iz tih najstarijih razglednica Klanjcu razabiremo nešto za Klanjec izuzetno značajno, a što danas u Klanjcu malo tko još ima na pameti. To je odgonetka kada i kako je Klanjec stekao šetaliste redova kostanja na podizanim ravnama uz crkvu franjevaca prema glavnome trgu.

Dok nam razglednica pogleda na središte Klanjca iz Brozova vinograda uz toranj crkve pokriven još baroknim

¹⁸ Da su se na ovom mjestu istočno od crkve franjevaca doista dugo sa hranjivali pokojnici iz Klanjca i okolice potvrđuju i podaci koje je nedavno iznio Paškal Cvekan u svojoj knjizi *Franjevački samostan u Klanjcu*, Klanjec 1983. Ti podaci jamče da je to groblje služilo Klanjcu dok franjevaca još nije bilo u Klanjcu, a na mjestu njihove kasnije crkve stajala kapela svetog Leonarda. Dozvolom Erdődyja u to groblje ukapali su se podjednako žitelji samoga Klanjca kao i kmetovi Erdődyjevih iz okolice. Izgradnjom crkve franjevaca, veli Cvekan, *stara je groblje s istočne strane uz novo sagrađenu crkvu ostalo i dalje u upotrebi*. Cvekan je pronašao i podatak da je to groblje zabranom iz Beča godine 1779. prestalo služiti i bilo zamijenjeno novim grobljem kojim su se Klanjčani služili do šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća.

No na osnovi samo tih navoda stječe se dojam kao da je staroga groblja sred Klanjca već u osamnaestom stoljeću preko noći nestalo. No ogradeno svojim zidom životarilo je ono još i preko stotinu godina, te je iznimno služilo čak i ukapanju. Ovo posljednje najbolje potvrđuju grobovi članova obitelji Erdődy ispred glavnog pročelja same crkve, a koji su umrli u devetnaestome stoljeću.

Klanjec, pogled od juga na glavni trg sa spomenikom pjesnika Mihanovića. Razglednica iz vremena oko 1930. godine, izrađena na osnovi fotografije Đure Griesbacha, izdana nakladom Griesbacha i Knausa iz Zagreba.

šljemom taj prostor prikazuje sav zatravnjen i visokim zidom ograden, razglednica pogleda na središte Klanjca iz vinograda franjevacu pokazuje nam do tornja crkve natkrivenog već neorenesansnim šljemom taj prostor već sav izgažen, razrovan i nikakvim zidom više ograden. To kao da je uz samu crkvu dugo zamiralo zapušteno groblje, a onda bilo i ugaženo upravo kad je toranje crkve doživio svoju obnovu. Iza toga taj vrijedni prostor mogao je Klanjcu postati i nešto drugo. Manjkali su za to samo kostanji i klupe s novom ogradom.¹⁸

Sredinom dvadesetih godina našega stoljeća, svakako već nakon prvog svjetskog rata, Klanjec je opet stekao jednu razglednicu panorame svojeg najvišeg predjela, no ovoga puta gledanog od zapada i iz napadno niskog očišta s prepoznatljivom težnjom da taj novi pogled na najviši predio Klanjca uhvati nešto i od brežuljaka uz njega, no uhvati tako da ga oni sobom ne prignječe.

Nakon toga oko godine 1930. fotograf Gjuro Griesbach iz Zagreba izradio je Klanjcu nekoliko razglednica, zanimajući se u njemu prije svega glavnim trgom. Hvatajući tako Klanjec, ponajviše iz samoga Klanjca, Griesbach je svojim razglednicama zabilježio tome trgu i naročiti urbani značaj, premda to nije izveo prvi. Jer već početkom našega stoljeća kao nakladnici klanječki trgovci Čizmek i Broz poklonili su tome trgu svaki po jednu razglednicu pogleda iz samoga trga. Na Čizmekovu razglednicu već smo se osvrnuli. Na Brozovu nam je to učiniti.

Ta razglednica pogled je od ugla kuće u kojoj je između dva rata stolovao Kotarski sud na jednokatnicu s trgovinom Dragutina Broza, no uperen joj tako da s njome obuhvaća i susjednu jednokatnu kuću Janka Broza. Već

smo objasnili značenje ovih kuća za glavni trg u Klanjcu, a ta im razglednica to značenje najbolje ocrtava. Dakako da je Dragutinu Brozu tom razglednicom bilo do toga da kupcima razglednice ukaže i na svoju trgovinu mješovite robe, no da je svoj dućan držao u nekakvoj skromnijoj kući i da joj je i susjedica bila jednostavnija, ne bi ta razglednica nikako isticala gradski prinos tih kuća obličju glavnoga trga u Klanjcu.

Početkom stoljeća vrhom prizemlja s trgovinom tamno oličenih kapaka na vratima i na izlozima trgovine s kraja na kraj kuće Dragutina Broza protezala se ploča s natpisom trgovine. Iznad nje na razini prvog kata ispod srednjeg prozora kočoperio se ovalni štít s grbom. Prije prvog svjetskog rata Kotarski sud uređivao je još u kući Brozovoj.

Kad je nakon godine 1900. u Klanjcu osvanula ova razglednica javnu rasvjetu glavnog trga tvorile su petrolejke. Nekoliki lampaši pričvršćeni o zid franjevaca i o uglove kuća opkoljavahu trg. Tim svjetiljkama na konzolama nigdje ne nalazimo oblik tako vjerno zabilježen kao na ovoj razglednici. I danju bili su fenjeri Klanjcu ures, no noću bili su mu ipak prvenstveno lukavi čuvari javnog reda i mira.

Već smo iskazali da su od svojega izuma razglednice sebe smatrale nosiocima nekakvih osobitih poruka. Takva jedna poruka imala je značenje pozdrava. Kao što se znanci međusobno još i danas na ulici oslovljuju skidajući kapu ili šešir s glave, tako su se naši preci, razglednicama rastavljeni, razglednicama prvenstveno pozdravljali. Kao svaki pozdrav i razglednicom pozdrav primao se i uzvraćao

se ozbiljno, pa ga još i naknadno nikako nismo ovlaštenu uzimati olako. Da se nekoga izdaleka pozdravi za razglednicom posizalo se kao i za kapom ili šešišrom s glave, pa je tako i razglednica izricala prije svega drugome pozdrav, ali uz uvjet da je taj pozdrav i otisnut na njoj, i to po mogućnosti već prije njena ispisivanja rukama.¹⁹

Takav pozdrav nalazimo i na ovoj razglednici koja slikom predočuje južnu stranu glavnog trga u Klanjcu zajedno s komadom i njegova tla i njegova neba. No prema dolje tlo glavnoga trga ne prostire se razglednicom do njezina ruba. Jedan uzani pojas tiskar je prepustio ispisivanju razglednice, ali ga je i sam iskoristio za tri otisnute riječi pozdrava iz Klanjca. Ništa osobito, pomislit će danas netko. Ali samo danas. Prije gotovo jednoga stoljeća razglednicom se prvenstveno pozdravljalo, pa je slikovnu predodžbu svakoga udaljenoga mjesta najčešće pratila i već gotova izreka pozdrava iz tog mjesta. Ostale poruke razglednicom ispisivao je pošiljalac razglednice sam. No on je tako dolazio i te kako u napast da razglednicu ispisuje i preko slike razglednici i preko naslova primaoca razglednice. Dok se za bistrinu naslova s pravom borila pošta,²⁰ otešćanu čitkost slici pošta je trpjela.

I neka Katica iz Klanjca poslužila se tako jednoć razglednicom *Pozdrava iz Klanjca* i slikom trgovine u Klanjcu Dragutina Broza, poslužila prvenstveno zato da njome svoju prijateljicu pozdravi. No kad joj je na toj razglednici stala nizati još i druge poruke perom se brzo našla na donjemu rubu razglednici. Ali Katica se odmah i snašla. Okrenula je razglednicu naglavce i nastavila je pisati prijateljici po dotad čistome nebu Klanjca. No kad i s nebom nije došla kraju svojemu pisanju, obrnula je razglednicu još jednom naopačke i nastavila je pisati dragoj Ljubici po samome tlu trga ispred Brozova dućana. Pošto ni tu nije

uspjela istresti prijateljici sve što joj je bilo perom u srcu, okrenula je razglednicu još jednom pobočke i na nebu Klanjcu završila je svoje pisanje.

Oslikanom razglednicom pozdrava iz Klanjca služeći se ovako smotreno i s oka i s boka, Katica je kao prava poštarica odmah osjetila i strah kojim redom će Ljubica čitati te razbacane odlomke njena pisanja, pa je treći i četvrti odlomak označila rimskim brojevima da Ljubica tolike poruke ne pobrkka i da mlade osobe ne pozdravi prije negoli starije i časnije. Upravo tako kao što televizija danas, pokazujući ljudima slike preko svojeg ekrana, a za svoja slova nemajuć još i drugog ekrana pri rukama, preko vlastitih slika nemarno ispisuje ljudima i svoje poruke, tako su već i naši prethodnici zloupotrebljavali slike razglednica za kojekakve svoje preko njih ispisane poruke.

No Katici iz Klanjca moramo to oprostiti, jer Katica je svoju razglednicu glavnoga trga Klanjca izrabila i za dvije tri nama danas naknadno izuzetno zanimljive poruke. Prvo od tih priopćenja glasi: *Šaljem ti evo najnoviju razglednicu Klanjca...* Takvo povjerljivo priopćenje rijetko zatičemo na starijim razglednicama. A kako ni izdavači razglednica na samim razglednicama nisu običavali najredovitije otisnuti i godinu izdanja svakoj razglednici, naknadno prinuđeni smo starost razglednicama očitavati s poštanskoga žiga. Dakako da je taj nadnevak pouzdani podatak samo kraćeg ili duljeg korištenja već izdane razglednice, a ne i njezina izdanja. Ovisno o množini naklade i potražnji mnoga je razglednica i godinama kolala među ljudima, pa joj nadnevak žiga udarenog preko marke samo približno jamči starost²¹.

¹⁹ Razglednice s otisnutim pozdravom bile su naročito obljubljene tokom posljednjeg desetljeća devetnaestog stoljeća i prvog desetljeća našega stoljeća. Nakon prvog svjetskog rata išćezava s razglednica taj štampani pozdrav. Jedan od uzroka tome bila je i fotografija koja je stala prekrivati čitavu prednju stranu razglednice, ali i visoki sjaj koji se nastojalo dati površini slike, a s njome i razglednice. Takve blještave površine nije se hvatala boja tiskareva stroja.

Navodimo ovdje nekoliko ranih znanih nam primjera razglednica iz Zagorja s otisnutim pozdravom. Svakoj razglednici u zagradama spominjemo i nakladnika ukoliko je i sebe otisnuo na razglednici, a nadnevak upotrebe razglednice navodimo po žigu pošte na njoj: *Pozdrav iz Zagorja, Stari grad Veliki Tabor* (Nakladnik Jos. Rožić u Pregradi, 1900), *Pozdrav iz Desinića* (Nakladnik P. Hohnjec u Desiniću, 1911), *Pozdrav iz Tuhlja* (Naklada J. N. Zabukošek, 1902), *Pozdrav iz Krapine* (Rudolf Gesterreicher, Wien, 1899), (Naklada Tomo Šojat, Krapina 1908), *Pozdrav iz Zlatara* (Naklada s. Javora, Zagreb 1909), *Pozdrav iz Lobora* (Naklada Tomo Horvat, Lobor 1908), *Pozdrav iz Stubičkih Toplica, Gruss aus Stubičke Toplice* (1917), *Pozdrav iz Marija-Bistrice* (Trgovina Ljudevita Bergera, 1902), *Pozdrav iz Varaždinskih Toplica, Gruss aus Varasdin-Töplitz* (Verlag Jacob Strauss, Warasdin Töplitz, 1907).

²⁰ Ta napast pošiljalaca razglednica da razglednicu ispisuju i preko njezine slike razumljiva je, jer gotovo sve do prvog svjetskog rata na razglednicama gotovo i nema mjesta pisanju drugdje nego prvenstveno uz sliku koja tada još ne zauzima čitavu oslikanu stranu razglednici, dok joj je druga strana namijenjena naslovu. Da se i po toj strani razglednice uz naslov ne bi šaralo i štogod drugo rubom te strane, često je otisnuta oznaka: *Nur für die Adresse, Zijde voor het adres bestemd, Côté réservée à l'adresse, Sul lato anteriore si scrive soltanto l'indirizzo.*

²¹ Ovisno o množini naklade, ali i o vlastitij privlačnosti pojedina razglednica mogla je i dulje vremena biti kupovana, pa joj žig pošte uvijek samo približno jamči starost. U nas kao da još nitko nije pokušao pojedinoj razglednici utvrditi vijek življenja. A nove naklade pojedinoj razglednici proizuđivale su život. Navodimo tome ovdje dva primjera, oba vezana o Klanjec.

Nakladom Dragutina Broza iz Klanjca u Klanjcu je oko godine 1907. kolala razglednica naslova *Suhi dol kod Klanjca* i prikaza raskršća mu ispred Zelenjaka, zahvaćenog s obronkom Svete Marjete. Nakon prvog svjetskog rata ta razglednica kao da je bila već posve razgrabljena, pa se Ivan Herceg mogao odlučiti na izdavanje nove razglednice toga raskršća, no gledanog s okrajkom Klanjca u pozadini i naslovljenome *Mihanovićev dol*.

No zato je pravi bestseller godinama bila Brozova razglednica Zelenjaka, motrenog s grebena kapele Majke Božje Risvičke smjerom istoka. Znane su nam četiri naklade te panorame s vijugavom cestom ususret Klanjcu uz koju Sutla tada još nije bila poravnana. Zelenu dolinu još nije sjekla niti željeznica, niti ju je sjekao kamenolom. Kao jednobojni zeleni litografski otisak, prema fotografiji Gjuro Neršića iz Siska, Broz je tu razglednicu prodavao već godine 1912. s natpisom otisnutim preko neba: *Zelenjak, Mjesto gdje je Mihanović spjevao hrvatsku himnu*.

Što ljepota prikaza, što netočni natpis, ohrabriše Broza već dvadesetih godina na drugo izdanje te razglednice, ovaj put u dvije boje, žutoj i modroj, i s opširnijim natpisom sred modrila neba: *Mjesto gdje je Mihanović spjevao hrvatsku himnu Lijepa naša domovina*. Potkraj tridesetih godina u trećem izdanju ove razglednice zarumenilo se nebo iznad Zelenjaka, a Zelenjak se malo zašarenio. Krajem tridesetih godina Dragutin Broz je u Klanjcu prodavao već i četvrto izdanje ove razglednice. Iz Zelenjaka odmagliše sve boje, a i natpis s neba na kojemu osvanuše mali bjeličasti oblaci poput ovčica. U jedan donji ugao razglednice sakrio se natpis *Mihanovićev dol*. A razglednicu je prekrio blagi sjaj. Bilo je to potrebno, jer već tridesetih godina fotograf i nakladnik Gjuro Griesbach iz Zagreba s uspjehom nudio svoju razglednicu Zelenjaka kao fotografiju visokoga sjaja, snimljenu s obronka Risvice.

Klanjec, pogled na glavni trg od zapada. Razglednica iz vremena oko 1930. godine, izradena na osnovi fotografije Đure Griesbacha, izdana nakladom Griesbacha i Knausa iz Zagreba.

U slučaju Katičine razglednice, zaslugom Katice same, oslobođeni smo svake sumnje o tome. Katičina razglednica izišla je tiskom godine 1904. i te godine Katica odmah i posegla za njom da njome obraduje prijateljicu. No kako je Katica odmah uspjela i ugledati tu razglednicu u Klanjcu? I o tome obavještava jedna poruka s njene razglednice. Katičina izjava o tome glasi: *U ponedjeljak bila sam na sajmu kupovati karte, jer se moja zalih već izašla, – sve su otišle na jug!*

Po običaju ljudi Katičina vremena i Katica u Klanjcu držala je kod sebe nekakvu zalihu razglednica, ali kao neurnorna ispisivačica razglednica ona je istrošila svoju zalihu, jer se s nekim dopisivala. Ovdje nećemo ispitivati s kime, no nikako ne možemo prijeći preko istine kako je obnovila zalihu razglednica. U samome Klanjcu ona se zaputila na sajam i na sajmu kupila uz ostale razglednice i najnoviju Brozovu.

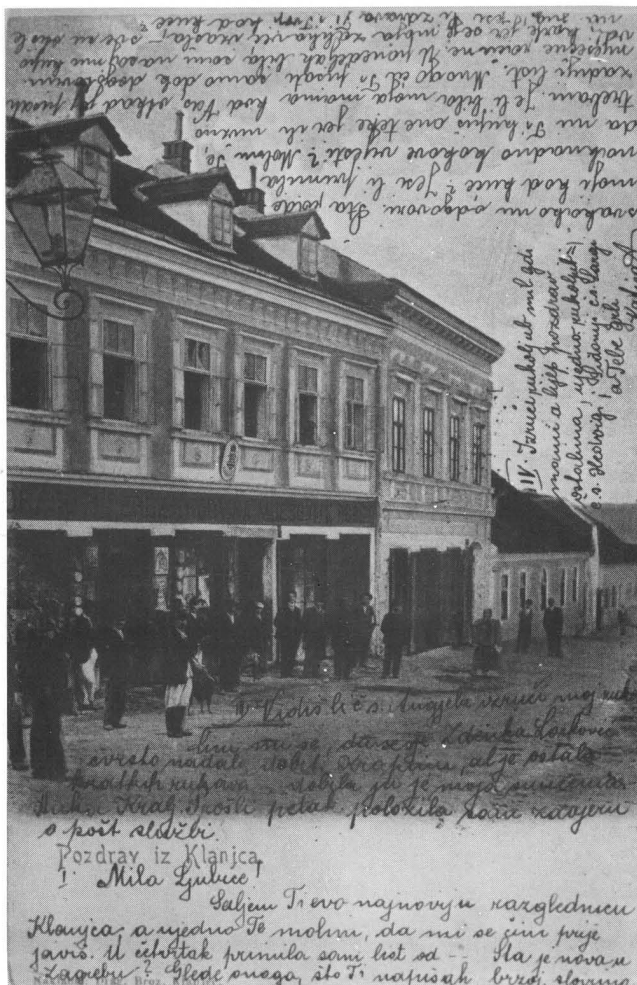
Po završetku sajma u Klanjcu godine 1904. Dragutin Broz je vrlo vjerojatno barem još neko vrijeme i tu svoju

razglednicu prodavao i u svojoj trgovini u Klanjcu. Ali za nas je u vezi s tom razglednicom, ispisane od Katice, još nešto zanimljivo. Kao kupac i gomilatelj razglednica kod sebe, Katica je morala biti i osobiti ljubitelj razglednica, jer ona je u samome Klanjcu od godine 1904. bila poštarica i kao takva imala je na dohvat ruku obilje neoslikanih dopisnica koje je sama prodavala drugima. Njezina obavijest Ljubici razglednicom pozdrava iz Klanjca glasi: *Prošli petak položila sam zavjeru u poštanskoj službi.*

Došli smo tako ne samo kroz tu jednu staru razglednicu iz Klanjca nego i poštu u Klanjcu do potvrde nečeg što smo i bez Katice i mimo Klanjca znali: da razglednice kada ostare povjesničaru kulture i umjetnosti umiju postati prvorazrednim vreloom podataka o životu nekoga mjesta. I zato, pošto smo se s Katičinom razglednicom sreli, počesmo tragati za razglednicama iz okolice Klanjca. I brzo naidosmo na stare razglednice i Novim Dvorima kod Klanjca, i gradu Bizelju nedaleko Klanjca, i

To kao da je bilo uopće zlatno doba Zelenjaka na razglednicama. Jer i s druge obale Sutle, koja krivudaše Zelenjakom tih godina, mogla se nabaviti jedna razglednica Zelenjaka. Kao nakladnik iz mjesta Sveti Petar pod Svetimi gorami Josip Černeić dao je za tu razglednicu precrtati Zelenjak iz glasovita djela Georga Matthäusa Vischera *Topographia Ducatus Stiriae* koje je godine 1681. izišlo u Grazu s brojnim prikazima štajerskih zamaka, dvoraca, crkava i naseljenih gradova i kao takvo prvi put iznijelo na vidjelo s gradom Kunšpergom i Zelenjak kao

klanac između još održanog grada Cesar-grada i Svete Marijete s još potpunim gradom Kunšpergom, te naseljem Šampetrom ispod njega. Na razglednici Černeića crtarija Zelenjaka nije doslovna kopija Vischerova prikaza, već mu je slobodna kopija prilagođena omjerima razglednice. Ipak se ta kopija u nas često objavljuje kao izvornik slavnoga Vischera, a to je još jedna potvrda kako je danas mnogome čovjeku s košuljom i razglednica najbliža, iako mu to kao znanstveniku ne bi smjela biti.

Klanjec, pogled na južnu stranu glavnog trga. Razglednica iz godine 1904. godine, izradena na osnovi fotografije nepoznatog fotografa, izdana nakladom Dragutina Broza iz Klanjca. Primerak u Grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu.

gradu Cesar-gradu ukraj Klanjca, a po tome i dvoru u Selima Zagorskima, i Pokleku dvoru za Zagorskim Selima, a i gradu Velikom Taboru za ledima dvoru Miljani. I uvjersimo se da su se nekima od tih građevina još i uoči drugoga

svjetskoga rata razglednice izdavale, kupovale i nedaleko slale. I trajalo je to tako sve dok ih iznenada nije zauvijek raspršio jedan vihor koji je nasrćući iz Austrije, srljajući preko Slovenije, bio dohvatio i Zagorje.

U Zagrebu, godine 1984.

Zusammenfassung

KLANJEC AUF ANSICHTSKARTEN

Den urbanistischen Begriff »Herz der Stadt« wendet der Verfasser dieses Beitrags sehr erfolgreich auf den Marktflecken Klanjec an. Er weist durch eine genaue Analyse nach, daß die wichtigsten Gebäude des Ortes sich auf dem Komplex des Hauptplatzes befinden. Das war schon den Menschen vom Anfang dieses Jahrhunderts bewußt. Ein Beweis dafür sind die alten Ansichtskarten

von Klanjec, mit ihren richtig erfaßten Visuren des Ortes. Wir tragen heute bei Schutzmaßnahmen an einzelnen Objekten leider nicht genug Sorge um die Erhaltung der richtigen gegenseitigen Verhältnisse zwischen den einzelnen Gebäuden. Und gerade solche Maßnahmen sind die Grundlage eines richtigen Denkmalschutzes historischer Bauwerke.

Grgo Gamulin

CONTRIBUTIONS AND HYPOTHESES
CONCERNING ITALIAN BAROQUE PAINTING

After several years of studying the works of old masters in Yugoslavia, the author of this study suggests that some of these works may be attributed to Ambrogio Bona, Pietro Liberi, Gian Battista Molinari, Antonio Molinari, Giuseppe Vermiglio, Daniele Crespi, Carlo Francesco Nuvolone, Flaminio Torri, Giovanni Francesco Romanelli and Giovanni Battista Ruopoli. Several valuable paintings still remain without certain attribution. Hypothetically suggested are the names Carlo Saraceni, Giovanni Battista Pellizzari, Antonio Fumiani and Sebastiano Bombelli. These attributions are based on the author's great visual experience, the quoting of a great number of comparative material and recent scholarly literature about Italian Baroque painting.

Kruno Prijatelj

ADDENDA FOR THE SPLIT BAROQUE PAINTER
SEBASTIANUS DE VITA

The discovery of the signature and date: SEBASTIANUS DE VITA/SPALATEN. F. 1778 on the restored pala from the church of the Holy Cross in Veli Varoš induces the author to attribute the painting in the Split monastery of Clarist nuns to the same artist. Also, he presents here a synthetic overview of the work of Devito known to us up to now, as well as of the various published studies concerning his activity.

Doris Baričević

SOME PROBLEMS OF FRANCISCAN SCULPTURE IN
NORTHWESTERN CROATIA IN THE FIRST HALF OF
THE EIGHTEENTH CENTURY

A group of wood carvings characterized by specific typology and working of the draperies stand out among the sculpture produced in Northwestern Croatia in the first half of the 18th century. All these artifacts are kept in the churches of Franciscan monasteries within the Croatian-Carniolan Franciscan Province. This paper deals exclusively with the works kept in the Croatian monasteries. Here, as is recorded in the archives, four sculptor monks were active at this period, who with the help of Franciscan joiners and painters-gilders made new church furniture. On the basis of elementary biographical data of the Franciscan sculptors Dionisius Hoffer, Ivo Schweiger, Cassian Lohn and Severin Aschpacher, an attempt has been made to attribute to each of these artists works found in the churches and monasteries in Trsat, Klanjec, Samobor, Kotari and Pazin.

Lelja Dobronić

CURIAE ON THE ZAGREB KAPTOL

The Latin term *curia* (in ancient Croatian texts also called *dvor plemeniti*) was used to denote the homes of the Zagreb canons. They are situated on Kaptol (Chapter), a section of Zagreb to the west and north of the Cathedral in which the canons served. Owing to the social position of their occupants and the characteristics of the buildings, they are different from the houses of the citizens and palaces of the aristocracy in the Upper Town: the majority are unattached, surrounded by gardens, like mansions and *curiae* outside the city, indicating that they also had comparable farming (rural) households.

Boris Vižintin

CANZIO DARIN BEDA – AN AUTHORSHIP ENIGMA

The author solves the enigma of authorship in the portraits of Count Erdödy and Ivan and Ana Minak (Maritime and Historical Museum of Hrvatsko Primorje in Rijeka), the portrait of a young man (Civic Museum, Karlovac) and the copy of the portrait of Count Laval Nugent (Historical Museum of Croatia, Zagreb) signed »Canzio Darin« and »Canzio Darin Beda«.

It was supposed that this referred to one or two artists at the most, but the author proves that three authors are referred to here: Canzio Michele, Da Rin Tommaso and Beda Francesco) who had a »bottega«, most likely in Genoa, where portraits and their copies were produced bearing the above mentioned signatures.

Tihomil Stahuljak

KLANJEC ON PICTURE POSTCARDS

The essay deals with the main square in Klanjec. It wishes to show that old picture postcards had registered nearly all the virtues of this square a long time ago. This is an opportunity for the author to discuss picture postcards in general. Are they anything besides being useful documents of what a locality looked like when they were made?